

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**J. J. ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA FELSEFESİNE
ELEŞTİRİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSOY

HAZIRLAYAN
Nurullah TÜRK

Malatya-2021

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

J. J. ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA FELSEFESİNE ELEŞTİRİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Nurullah TÜRK

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSOY

Malatya 2021

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Adnan GÜRSOY'un danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **J. J. Rousseau'nun Aydınlanma Felsefesine Eleştirileri** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden olduğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Nurullah TÜRK

ÖNSÖZ

Modern batı medeniyeti Rönesans hareketinden başlayarak günümüze kadar farklı evrelerden geçmiştir. Bu süreç içinde Aydınlanma Felsefesi önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmamız hem Aydınlanmanın içinde hem de ona yönelik eleştirileriyle önemli bir yere sahip olan Rousseau'yu merkeze almaktadır. Bu filozof yaşadığı dönemde ortaya çıkan eğitim, siyaset, özgürlük, doğa ve din gibi düşünceleri hemen kabul etmemiş, bu düşüncelerin getirebileceği zararları ortaya koymaya çalışmıştır.

Rousseau'nun düşüncelerinin anlaşılması için Aydınlanma hareketi ve bu hareketi hazırlayan düşünsel altyapılar bilinmelidir. Bu sebeple çalışmamızın birinci bölümünde önce Aydınlanmaya giden yolda Orta Çağ, Rönesans ve on yedinci yüzyıl felsefesi incelenmiştir. Daha sonra Rousseau'nun yaşadığı dönem ele alınmış ve çağdaşı olan filozofların ahlâk, kültür ve din gibi konulardaki görüşlerine yer verilmiştir. Birinci bölümün sonunda Fransız Aydınlanması'na değinilmiş ve bu dönemde yaşamış filozofların düşünceleri genel anlamda belirtilmiştir.

Tezimiz Rousseau'nun Aydınlanmaya yönelik düşüncelerini-eleştirilerini belirlemeye ve değerlendirmeye yönelik bir çabadır. İkinci bölümde onun duygu, din, sivil din, özgürlük, eşitlik, toplum, siyaset, doğa, insan, eğitim, kültür, ahlâk, bilim ve sanat hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır. Çalışmamız Aydınlanma hareketinin ve Rousseau'nun eleştirilerinin daha iyi anlaşılması açısından alana katkı sunacaktır.

Bu tez çalışmasında konunun belirlenmesinden tamamlanana kadarki süreçte yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Adnan Gürsoy'a teşekkür ederim. Ayrıca üzerimde büyük emeği olan anneannem Rabia Yiğit'e ve annem Vahide Yıldız'a, her zaman yanımda olan kardeşlerim Hacı Bektaş ve Mustafa'ya da teşekkür ederim.

Nurullah TÜRK

Malatya/2021

ÖZET

Aydınlanma felsefesi filozoflarından Jean Jacques Rousseau, Aydınlanma hareketinin getirdiği gelişmeleri tartışılmaz bir coşkuyla karşılamamıştır. Bu gelişmelerin sakıncalı ve tehlikeli olabileceğini düşünerek eleştirel bir görüş ortaya koymuştur. Rousseau, hem bir Aydınlanmacı filozof hem de Aydınlanmayı eleştiren isim olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple Rousseau'nun eleştirileri ele alınmadan önce Aydınlanma hareketinin işlenmesi gerekmektedir. Çalışmamızda öncelikle Aydınlanma hareketi bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Bu sürecin ardından Aydınlanmanın ne olduğu ve hareketin özellikleri ele alınmıştır. Rousseau'nun yaşadığı dönem ve hayatının düşüncelerine etkisini görebilmek için Fransız Aydınlanması ve onun yaşamı ele alınmıştır. Rousseau'nun Aydınlanmaya yönelik eleştirileri bu tezin esas konusudur. Onun eleştirileri ikinci bölümde ele alınmıştır. Bu çalışma, Rousseau'nun eleştirilerini medeniyet, ilerlemecilik, akıl ve inanç başlıkları altında belirlerken Aydınlanmanın olumsuz yönlerini onun gözünden aktarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rousseau, Aydınlanma, Uygarlık, İlerlemecilik, Akıl, Doğa.

ABSTRACT

Jean Jacques Rousseau, one of the philosophers of Enlightenment philosophy, did not welcome the developments brought by this movement and its era with unquestionable enthusiasm, and put forward a critical point of view, considering these developments as objectionable and dangerous. Rousseau can be considered as both the Enlightenment philosopher and a person who criticizes the Enlightenment. For this reason, the Enlightenment movement should be studied before handling Rousseau's criticisms. In this study, Enlightenment is firstly utilized as a process. Following this, the concept of Enlightenment and its characteristics were discussed. The French Enlightenment and Rousseau's life are explored in order to see how Rousseau's life and thoughts influenced him. The main focus of this thesis is Rousseau's critique of the Enlightenment. His criticisms are discussed in the second part. Although this research classifies Rousseau's critiques under the headings of civilization, progressivism, rationality, and belief, the aim is to express the negative aspects of the Enlightenment through his eyes.

Key Words: Rousseau, Enlightenment, Civilisation, Progressivism, Wisdom, Nature.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları.....	2
3. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA FELSEFESİ

1.1. Aydınlanmaya Giden Yol.....	7
1.2. Aydınlanma Nedir?.....	25
1.3. Aydınlanmayı Karakterize Eden Temel Düşünceler.....	29
1.4. Fransız Aydınlanması İçinde Rousseau	33

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA FELSEFESİNE ELEŞTİRİLERİ

2.1. Rousseau’nun Felsefesine Genel Bir Bakış.....	40
2.2. Rousseau’nun Aydınlanma Akılcılığına Yönelik Eleştirisi.....	43
2.3. Rousseau’nun Din Eleştirisi.....	45
2.4. Rousseau’nun Uygarlık Eleştirisi.....	54
2.5. Rousseau’nun İlerlemecilik Eleştirisi.....	67
SONUÇ	83
KAYNAKÇA.....	88

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
J. J.	: Jean Jacques
mad.	: Madde
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralığı
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

On sekizinci yüzyılda İngiltere, Almanya ve Fransa başta olmak üzere Avrupa’da ortaya çıkan düşünce hareketinin adı Aydınlanma Felsefesi’dir. Bu sebeple “Aydınlanma” kelimesi bu yüzyılla özdeşleşmiştir. Bu düşünce hareketinde akıl ve bilim önemsenmeye başlamış ve bu yüzyıl Aydınlanma Çağı olarak kabul edilmiştir. Bu felsefi hareket, kilise ve dogmalara karşı olup bilim ve aklın gücünü öne çıkarmaya başlamıştır. Aydınlanma düşüncesi insanın aklını kullanabilmesini ve aklını kullanarak kilise-dogmalara karşı durabilmesini ister. Bu hareket, kilisenin doğüstü yeteneklerinin olmadığını, insanın sorgulayarak ve düşünerek bu sonuca ulaşabileceğini iddia eder. Hareketin bu düşüncesiyle birlikte felsefenin temelinde yer alan düşünme ve sorgulama tekrar güç kazanmaya başlamıştır. Sorgulamanın ve düşünmenin köklerini ise Antik Yunan düşüncesine kadar dayandırmak mümkündür. Buna dayanarak Aydınlanmanın çok geniş bir hazırlanma dönemi olduğunu ve bu hazırlıkların on sekizinci yüzyılla birlikte zirveye ulaştığı söylenebilir. Aydınlanma hareketiyle birlikte olgunlaşan bu düşünceler, büyük oranda Orta Çağ’dan itibaren yaşanan değişmelerle birlikte bir süreç halinde gerçekleşmiştir. Bu değişmelere hâkim olmak Aydınlanma hareketinin daha iyi anlaşılabilmesi için önemlidir. Bu sebeple çalışmamızda Orta Çağ döneminden başlayarak Aydınlanma hareketi açıklanmaya çalışılmıştır.

Orta Çağ’ın ardından gelen Rönesans hareketi ve on yedinci yüzyıl felsefesi Aydınlanmanın kaynağı olarak görülebilir. Aydınlanma hareketinin düşünce alt yapısı her ne kadar Rönesans ve on yedinci yüzyılda ortaya çıksa da bu hareket, on sekizinci yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bu sebeple bu dönemlerde yaşanan gelişmelere hâkim olunması gerektiğinden çalışmamızda bu dönemlerden bahsedilecektir. Rousseau’nun hayatının düşünceleri üzerindeki etkisini görmek için onun yaşamı ile ilgili bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Bundan dolayı onun yaşamının önemli kesitleri çalışmamızda konu edinilecektir.

Aydınlanma döneminin en önemli filozoflarından biri olan Jean Jacques Rousseau (ö. 1778), felsefeci, yazar ve politikacıdır. O, eserleri ve eleştirileriyle beraber düşünce

tarihi üzerinde büyük izler bırakmıştır. Rousseau'nun Avrupa düşünce tarihinde böyle bir yer edinmesinin temelinde onun yaşadığı dönemin getirmiş olduğu düşünce ve değişimleri bir anda kabul etmemiş olması, sorgulaması ve ortaya çıkabilecek sorunları işaret etmesidir. O, çağını ve çağının getirdiği gelişmeleri, beraberinde ortaya çıkan sakıncalı veya tehlikeli olabileceğini düşündüğü detayları, eleştirel bir bakış açısıyla ele alarak döneminin filozoflarından farklı bir tavır sergilemiştir. Bir diğer deyişle Rousseau, Aydınlanma Çağı'nı hem desteklemek hem de eleştiriler yöneltebilmek adına bu Çağ'ın tam anlamıyla içinde bulunmuştur. Rousseau, doğayı ve doğallığı öne çıkararak düşüncelerini büyük oranda doğaya dayandırmıştır. Rousseau'nun doğayı, duyguyu ve doğalcılığı öne çıkarması onun daha sonra "Romantizmin babası" olarak anılmasına sebep olacaktır. Düşünce tarihinde önemli izler bırakan Rousseau'nun eleştirilerine toplu bir bakış açısı sunmayı amaçlayan bu çalışmamızda onun eleştirileri duygu, din, sivil din, özgürlük, eşitlik, toplum, siyaset, doğa, insan, eğitim, kültür, ahlâk, bilim ve sanat kavramları çerçevesinde ele alınacaktır.

Ülkemizde yapılan tezler Rousseau'nun toplum, özgürlük, devlet, eğitim, din ve ahlâk görüşleri ayrı ayrı değerlendirilecek şekilde yapılmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda düşünce tarihinde büyük izler bırakan Jean Jacques Rousseau'nun eleştirilerini kapsamlı bir şekilde ele almanın alana katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu konu hakkında Türkiye'de daha önce çalışma yapılmamış olması, tezin çalışılma amacını oluşturmaktadır. Araştırmamıza başladığımız zaman Rousseau'nun düşüncelerini ve eleştirilerini kapsamlı bir şekilde inceleyen bir çalışma bulunmasa da çalışmamızın devam ettiği süre içinde Pamukkale Üniversitesi'nde "Rousseau'nun Aydınlanma Eleştirileri" adlı tezi kabul edilmiştir. Adı geçen çalışmadan farklı olarak araştırmamızda, Rousseau'nun eleştirileri ele alınırken, birincil kaynaklardan daha fazla yararlanılmıştır. Rousseau'nun eleştirilerine toplu bir akış açısı sunmayı amaçlayan çalışmamızda onun eleştirileri birincil kaynaklar merkeze alınarak incelenmiştir.

2. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Aydınlanma, belli süreçlerden geçerek olgunlaşmış bir harekettir. Hareketin daha iyi anlaşılabilmesi için hangi süreçlerden geçtiği bilinmelidir. Bu sebeple Aydınlanma, süreç halinde birinci bölümde üç kısımda incelenmiştir. İlk kısımda Aydınlanmanın daha iyi anlaşılabilmesi için bu hareketi hazırlayan etmenler incelenmeye çalışılmıştır.

Aydınlanmanın Orta Çağ'da başlayan bir sürecin zirvesi olmasından dolayı Orta Çağ'ın son dönemlerinden başlayarak, Rönesans hareketleri ve on yedinci yüzyılın içinde bulunduğu dönem ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu kısımda konuya hazırlık olabilmesi için dönemlerin düşünce anlayışlarına yer verilmiş ve on beşinci yüzyıldan itibaren Aydınlanmaya giden yol ve düşünsel hazırlıklar bu bölümde ele alınmıştır.

Birinci bölümün ikinci kısmında “Aydınlanma” kavramının ne olduğu ve bu kavramdan ne anlaşıldığı ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Aydınlanma nedir? Aydınlanma nasıl gerçekleşir? Aydınlanma denilince akla ne gelir? Gibi sorulara yanıtlar verilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümün üçüncü kısmında ise bu dönemin ve Aydınlanma düşüncesinin temel özellikleri ele alınmaya çalışılmıştır. Birinci bölümün dördüncü kısmında da Rousseau'nun düşüncelerinin anlaşılması için dönemin Fransız filozoflarına ve dönemin düşüncelerine kısaca değinilmiştir. Bu kısmın sonunda çalışmamızın asıl kısmını oluşturan ikinci bölüme geçiş ve hazırlık olması ümidiyle Rousseau'nun yaşamına kısaca değinilmiştir.

Rousseau'nun mensubu olduğu Aydınlanma hareketini eleştirmesi ve bu hareketin getirebileceği olumsuzlukları göstermesi onu düşünce tarihinde önemli bir yere koymaktadır. Rousseau'nun bu eleştirel tavrı, onun çağdaşı olan filozoflardan farklı bir boyutta ele alınmasını sağlamıştır. Rousseau'nun eleştirileri tezimizin ana bölümünü oluşturan ikinci bölümde ele alınacaktır. Bu bölümde onun eleştirileri beş kısımda incelenmiştir.

İkinci bölümün ilk kısmında Rousseau'nun felsefesini ele almanın konuya hâkim olmak açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bölümde onun eğitim, toplum, medeniyet ve modern yaşam hakkındaki düşüncelerine yer verilerek onun eleştirilerine geçmeden önce konuya zemin oluşturmak amaçlanmıştır. İkinci bölümün ikinci kısmında Rousseau'nun akıl ile ilgili eleştirileri ele alınmadan önce Aydınlanma dönemindeki “akıl” hakkındaki düşünceler ve Aydınlanma akılcılığı hakkında bilgi vermenin Rousseau'nun eleştirilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sebeple Aydınlanma akılcılığı ile ilgili bilgi verildikten sonra Rousseau'nun akıl eleştirileri ele alınmıştır. Bu bölümün hemen ardından üçüncü kısmında Rousseau'nun din eleştirisi, akıl eleştirisiyle bağlantılı olarak işlenmiştir. Bu kısımda onun din eleştirilerinin yanında sivil din düşüncesi de açıklanmıştır.

İkinci bölümün dördüncü kısmında Rousseau'nun özgürlük, eşitlik, toplum ve siyaset eleştirilerine yer verilmiştir. Bu bölümde siyaset, devlet ve eşitlik gibi konularda Hobbes (ö. 1679), Locke (ö. 1704) ve Montesquieu'nün (ö. 1755) görüşlerine de yer verilerek Rousseau'nun eleştirilerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. İkinci bölümün son kısmında ise onun doğa, insan, eğitim, kültür, ahlak, bilim ve sanat alanındaki eleştirilerine yer verilmiştir. Bu bölümde dönemin filozoflarının ahlakla ilgili görüşlerine de yer verilerek Rousseau'nun onlardan hangi noktalarda farklılaştığı ortaya konulmuştur. Çalışmamızın sonuç kısmında ise konumuzla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Aydınlanma Çağı filozoflarından biri olan Rousseau'nun duygu, din, sivil din, özgürlük, eşitlik, toplum, siyaset, doğa, insan, eğitim, kültür, ahlak, bilim ve sanat kavramları ile ilgili düşüncelerini-eleştirilerini belirlemeye ve değerlendirmeye yöneliktir. Çalışmamızda Rousseau'nun eleştirileri söz konusu kavramlarla sınırlandırılmıştır.

3. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Bu araştırmada belgesel taramanın bir türü olan içerik analizi yönteminden (dokümantasyon metodu) yararlanılmıştır. Araştırmada yararlanılacak bilgilerin ilk grubunu Rousseau'nun eserleri; ikinci grubunu Rousseau'nun düşüncesi hakkındaki ikincil kaynaklar, üçüncü grubunu ise Aydınlanma ile ilgili kaynaklar oluşturmaktadır. Bu çalışmayı yaparken birinci bölümde Felsefe Tarihi kitaplarından, Aydınlanma ve Aydınlanmayla ilgili yazılmış makale, bildiri ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır. İkinci bölümde dönemin filozoflarının görüşlerine yer verilirken Felsefe Tarihi kitaplarından yararlanılsa da ana başvuru kaynağı olarak Rousseau'nun eserleri kullanılmıştır. Çalışmada Türkçe literatürün yanında İngilizce kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamızda Rousseau'nun eserleri ana başvuru kaynağı olarak kullanılacaktır. Bu sebeple onun eserlerinin kısa bir tanıtımının yapılması faydalı olacaktır. Rousseau, birçok alanda eser vermiştir ve onun bu eserlerinin yankısı büyük olmuştur. Bu eserlerin başında *Toplum Sözleşmesi (Du Contrat Social)* ve *Emile (Émile ou de L'Éducation)* gelmektedir. *Toplum Sözleşmesi* eseri siyaset kuramının önde gelen eserlerinden

biriyken *Emile* eğitim kuramına ve psikoloji alanına dair bir eserdir. *Julie ya da Yeni Heloise* (*La Nouvelle Héloïse*) romanı ise ruhsal arınma ve meşru olmayan bir tutku üzerine kuruludur. *İtiraflar* (*Les Confessions*) eseri otobiyografik bir eserken *Köyün Kâhini* (*Le Devin du Village*) eseri Fransa’da yaşanan müzik değişimi noktasında önemli bir operadır. *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temellerine Üzerine Konuşmalar* (*Discours sur L’origine et les fondements de l’inégalité*) eserinde sosyal ve sivil eşitsizliği derinlemesine incelemiş ve çözüm arayışı içinde olmuştur. Bu eserinin başında Cenevre Cumhuriyeti’nin yöneticilerini eleştirerek herkesin eşit olduğunu ve halka saygı duymaları gerektiğini istemiştir. Rousseau, *Ekonomi Politik* eserinde siyasi haklar, eşitlik, devletin yükümlülükleri, yasalar ve yasaların gereklilikleri ile ilgili konular üzerinde durmuştur. *Fransız Müziği Üzerine Mektup* (*Lettre sur la Music Française*) eserinde müziğin toplumsal alandaki yansımalarını ve insani temellerini araştırır. *Yalnız Gezerin Düşleri* (*Rêveries du Promeneur Solitaire*) eserinde bireysellik ve kader ile ilgili kişisel düşüncelerini anlatmıştır. Bu yapıtların onun en önemli çalışmaları olduğu söylenebilir.

Rousseau birçok alanda makale yazmıştır. Onun yazdığı makalelerin konusunun daha çok toplumsal ve siyasi olduğu söylenebilir. Filozofun bu makalelerinin başında ise şu çalışmaları gelmektedir: *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* (*Un Discours sur les Sciences et les Arts*), *Siyasi İktisat Üzerine Konuşma* (*Un Discours sur l’Économie Politique*), *Dillerin Kökeni Üzerine Denemeler* (*Essai sur l’Origine de Langues*). *Polonya’nın Yönetim Biçimi Üzerine Denemeler* (*Considérations sur le Gouvernement de Pologne*), *Korsika için bir Anayasa Tasarısı* (*Projet de Constitution pour la Corse*). Rousseau’nun bu makalelerinin yanı sıra düşüncelerini açıklamak ve savunmak için yazdığı diğer eserleri ise: *Cristophe de Beaumont’a Mektup* (*Lettre à Cristophe de Beaumont*), *Dağdan Yazılmış Mektuplar* (*Lettres Ecrites de la Montagne*), *Rousseau, Jean Jacques’i Yargılıyor* (*Rousseau Juge de Jean Jeacques: Dialogues*). Bu eserlerinin yanında müzikle ilgili diğer eserleri ise: *Pygmalion*, *Les Consolations de Misères de ma Vie*, *Dictionnaire de Musique*’dir. Şiir, oyun ve birçok entelektüel konuda yazdığı ve karşılıklı olan mektupları ise: *Le Lévitèd’Éphraïm* (Efraimli Levili), *Lettres Morales* (Ahlâk Mektupları), *Letter à Malesherbes* (Malesherbes’e Mektuplar), *Lettres Élémentaries sur la Botanique* (Botanik Üzerine Mektuplar)’dır.

Rousseau'nun eserlerinin bu kadar fazla olması onun fikirlerinin insanlara ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Birçok insan Rousseau'nun fikirlerine onun eserleri aracılığıyla ulaşmaktadır. Onun bu kadar çok yönlü eser vermesi onun fikirlerinin daha geniş alanlara ulaşmasını sağlamıştır. Rousseau siyaset felsefesi alanında, romanlarıyla, tiyatro çalışmalarıyla, besteleriyle, opera alanındaki çalışmaları ve kuramsal çalışmalarıyla çok yönlü bir filozoftur. Bu geniş yelpaze filozofun eserlerinin bir bütün halinde değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Filozof demokrasi-devlet gibi kavram ve kurumları savunurken aynı zamanda onları eleştirebilir. Filozofun eserlerine baktığımız zaman filozofun bu çelişkili ifadelerini görmekteyiz. Rousseau ve onun düşünceleri değerlendirirken hangi açıdan bakıldığı önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA FELSEFESİ

Aydınlanma, uzun bir hazırlık döneminden sonra on sekizinci yüzyılda neticeye ulaşan bir felsefi düşünce hareketidir. Rousseau'ya ve onun düşüncelerine hâkim olabilmek için Aydınlanma hareketi ve bu hareketin ön hazırlıklarının anlaşılması gerekmektedir. Bu sebeple Aydınlanmaya ön hazırlık olması açısından Orta Çağ'dan başlayarak Rönesans ve on yedinci yüzyıl düşünce yapısını incelemek gerekir. Bu dönemlerin anlaşılmasıyla birlikte Aydınlanma kavramının kökenlerine inmenin ve bu kavramdan ne anlaşıldığını ifade etmenin daha kolay olacağı düşünülmektedir. Aydınlanma kavramının ne olduğu ifade edildikten sonra bu dönemin özellikleri açıklanacaktır. Bu dönemin özelliklerinin açıklanmasıyla birlikte Aydınlanma ile ilgili genel bir bakış açısı oluşturulacaktır. Bu genel bakış açısı, Rousseau'nun eleştirilerinin anlaşılmasına ön hazırlık sağlayacaktır.

Aydınlanma süreci, Aydınlanmanın ne olduğu ve özellikleri açıklandıktan sonra Rousseau'nun içinde yaşadığı dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için Fransız Aydınlanmasının ve Rousseau'nun öneminin genel hatlarıyla bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple son kısımda Rousseau'nun Fransız Aydınlanmasındaki yeri ve diğer Fransız filozofların düşünceleri ele alınacaktır.

1.1. Aydınlanmaya Giden Yol

Orta Çağ'da yaşanan duraklamanın ardından Avrupa, diğer medeniyetlerin gerisinde kalmıştır. Rönesans hareketlerinin getirdiği bilim, kültür ve sanat alanındaki faaliyetler Avrupa medeniyetini yeniden canlandırmıştır. Bu canlanmayla birlikte Avrupa, diğer medeniyetleri kısa sürede yakalamış ve onların önüne geçmiştir. Avrupa'daki bu yükselişin Rönesans hareketleriyle başladığı ve bu hareketlerin bilimsel devrimlere zemin hazırladığı söylenebilir. Yaşanan bu devrimler modern felsefenin kuruluşuna zemin hazırlamış ve bu süreç Aydınlanma düşüncesiyle birlikte zirveye ulaşmıştır. Aydınlanma, insanın geleneği ve dogmaları önemsemeden kendi aklını kullanarak hayatını ve çevresini anlamlandırma uğraşıdır.

Aydınlanma hareketinin bir süreci mi, yoksa sadece belli bir dönemi mi ifade ettiğini net bir şekilde tanımlamak mümkün değildir. On sekizinci yüzyıl ile özdeşleşen ve kendinden sonraki akımları etkileyen bu hareket kendinden önceki akımlardan da etkilenmiştir. Aydınlanma, Rönesans'tan gelen sürecin zirvesidir. Aydınlanma; kültürün bütün alanlarına yani bilim, siyaset, sanat ve felsefe alanında gerçekleşmiş ve Avrupa kültürü açısından “Aklın Zaferi” olarak görülen bir dönüşüm sürecini işaret etmektedir. Bu değişimlerin ilham kaynaklarından biri de elbette Antik Yunan düşüncesidir.¹ Bazı kaynaklarda Aydınlanma olarak adlandırılan dönemin kaynağının Antik Yunan olduğu düşünülmektedir.² Bu kaynaklar göz önüne alındığında Aydınlanma kendinden sonraki akımları etkileyen; Fransız İhtilali ile birlikte zirveye ulaştığı düşünülen bir süreçtir.³ Antik Çağ döneminde tartışma konusu olan uzun bir Orta Çağ döneminde sönen insanın özgürlüğü problemi Rönesans ve Aydınlanmayla tekrar gündeme gelmiştir. Buradan hareketle on sekizinci yüzyıl ile özdeşleşen bu hareketin bir anda ortaya çıkmadığı; bir sürecin devamı niteliğinde olduğu söylenebilir.⁴

Aydınlanma hareketinin ilk durağı olarak Rönesans'ı görmekteyiz. Rönesans, insan yaşamı, hayatın anlamı ve toplum düzeni gibi kavramların öne çıktığı ilk dönemdir. Bu sebeple Aydınlanmaya geçmeden önce Rönesans hareketlerine değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Orta Çağ düşüncesinde Hristiyanlık her alanda belirleyici rol oynamaktadır hatta bu dönemin Hristiyanlık tarafından belirlenmiş bir dönem olduğu söylenebilir. Bu dönem özelliklerini ele almanın konumuz açısından önemlidir çünkü bu dönem Rönesans'ı hazırlar ve bir geçiş dönemidir. Orta Çağ'da insan aklının yerini daha çok dinin ve geleneklerin aldığı, Tanrı merkezli evren anlayışının ortaya çıktığı ve bunun bilimin-felsefenin önünde engel oluşturduğu söylenebilir. Bu engeller sebebiyle Orta Çağ'da felsefenin bir duraklama dönemi yaşadığı söylenebilir. Bu engellemeler ve Rönesans düşüncesine hâkim olmak için Orta Çağ'a değinmenin faydalı olacağını düşünülmektedir.

¹ Vorlander, Karl, *Felsefe Tarihi*, (çev. Mehmet İzzet – Orhan Saadeddin), (2. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 442.

² Antik felsefe denildiğinde Yunan felsefesinin yanında bu felsefeden türeyen Roma felsefesi ve Helenizm anlaşılmaktadır. Bu dönem M.Ö. 7. yüzyıl ile M. S. 5. yüzyılları kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (2. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, s. 11.

³ Boyacıoğlu, Fuat, Kemal Çelik, “İki Bin Yıl Süren Düş: Aydınlanma”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2013/8(10), ss. 105-126.

⁴ Aydın, Ayhan, *Felsefe Düşünce Tarihi*, (9. Baskı), Pegem Akademi, Ankara 2018, s.164.

Oxford Üniversite'sinin Orta Çağ'da açılması Orta Çağ'ın düşünce dünyasına büyük katkı yapmasını sağlamıştır. Bu üniversiteyle birlikte felsefeyle ilgilenen akademisyenlerin sayısı artmış ve kısa zamanda ilahiyat alanı başta olmak üzere birçok alanda öğrenci mezun etmiştir. Oxford Üniversitesi kısa zamanda tartışma ve araştırma merkezi haline gelmiştir. Bu üniversitenin yanında açılan üniversiteler Skolastik düşüncenin en önemli filozoflarını yetiştirmiştir. Bu dönemde yaşayan Hristiyan filozoflar, Antik Yunan'daki kavram ve kuralları kullanarak Hristiyanlık için bir düşünce ortaya koymaya çalışmışlardır. Onların inşa ettikleri felsefenin adı ise Patristik'tir. Patristik felsefenin Hristiyan teolojisi ve Yunan felsefesinin birleştirilmesinden oluştuğu söylenebilir. Patristik felsefe, Augustinus (ö. 430) tarafından şekillendirilmiş ve felsefeyi dine bağlı hale getirecek olan Skolastik düşüncenin temelleri atılmıştır.⁵ Görüldüğü üzere Antik Çağ'ın son dönemlerinde ortaya çıkan dini düşünceler, Orta Çağ Felsefesinin neredeyse tamamının dini kaygılar üzerine inşa edilmesinde büyük rol oynamıştır. Orta Çağ'da Patristik hareketin, dine dayalı olması ve kendine özgü bir düşünce yapısı inşa etmesiyle felsefe tarihinde önemli bir adım atılmıştır.⁶

Orta Çağ düşüncesinde akıl yerine din, yaşamı etkisine altında tutan, neyin nasıl yapılacağını belirleyen etkidir. Bu yüzden Orta Çağ'ın felsefe ve kültürüne özerk demek mümkün değildir. Orta Çağ'da felsefe, eğitim ve kültür dine katkı yapmak için kullanılmıştır. Orta Çağ düşüncesinde felsefeye karşı, dine katkısı dışında, bir önyargı olduğu söylenebilir. Bu önyargıların Rönesans hareketleriyle birlikte kırılmaya başlaması ve Rönesans'ın hem kiliseye karşı çıkması hem de aklı ön planda tutmasından dolayı bu karşı çıkışla birlikte Aydınlanma Çağı'nın temellerinin atılmıştır.⁷

Fransızca kökenli olan Renaissance “yeniden doğuş” anlamına gelir. Yeniden doğuştan kasıt Orta Çağ'dan çıkan Avrupa düşüncesinin yeniden yapılandırılmaya başlanması, bu dönemde daha önceki çağlarda yapılan çalışmaların yenilenmesi ve yeni

⁵ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, (7. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 308-311.; Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 228.

⁶ Gökbek, *Felsefe Tarihi*, s. 125.; Orta Çağ'da felsefenin Hristiyan kültürüne dahil olma sürecine dair bkz. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 375-376.

⁷ Gökbek, Macit, *Felsefenin Evrimi*, (1. Baskı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 60.; H. Ömer Özden, Osman Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, (4. Baskı), Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 20

bir felsefi düşünce oluşturulmasıdır. Rönesans canlı, hatta coşkulu bir geçiş dönemini oluşturur. Rönesans felsefesinde hem eski ile yeninin çarpıştığını, hem de bunların bütünleştiğini ve kaynaştığını görebiliriz.⁸

Rönesans felsefesi, on dördüncü ve on altıncı yüzyıllar arasında Orta Çağ ve Yeni Çağ arasında kalan dönemin geçiş felsefesidir. Rönesans İtalya’da ortaya çıkmıştır. Bu durumun iki önemli nedeni vardır. Birincisi, bu düşünce akımının Antik Çağ ile benzerlikleri ve bu benzerliklerin İtalya ile örtüşmesidir. İkinci sebep ise Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’u fethetmesiyle birçok bilginin İstanbul’dan kaçarak İtalya’ya sığınmalarıdır.⁹ Bu felsefenin; Orta Çağ’daki düşüncelerin yavaş yavaş kırılması ve felsefeye yeni bir bakış açısı kazandırması nedeniyle köprü görevi gördüğü söylenebilir.¹⁰

Rönesans döneminde, yavaş yavaş dine dayalı devlet modelinden vazgeçilerek ulusa dayalı devlet modeli öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde insanlar, geleneğin ve dini değerlerin bir fayda getirmediğini, Tanrı merkezli yaşam-evren yerine insan merkezli bir yaşam olduğunu düşünmeye başlamıştır. İnsanlar kul olarak değil, ulus devletin birer vatandaşı olarak görülmüştür. İnsanlar, soylulara ya da din adamlarına karşı daha fazla özgürlük talebinde bulunmaya başlamışlardır. İnsan, birey olmak için kendine özgü haklara sahip olması gerektiğinin farkına varmıştır. Bilim adamları doğaya hâkim olmak için yaşadığı çevre, evren veya içinde bulunduğu toplumla ilgili bilgi üretme çabasına girmiştir. Bunu yaparken geleneklerden ve eski yöntemlerden uzaklaşarak yeni yöntemler üretmişlerdir. Aydınlanmacı filozoflar yöntemler geliştirirken din merkezli olan skolastik düşünme yöntemini uzaklaştırmış, bilimsel bilgiye ulaştıracak olan deneysel yöntemi merkeze almaya çalışmışlardır.¹¹

Pusulanın yardımıyla yapılan coğrafi keşifler sayesinde bilinen dünyanın sınırları değişmiştir. Bu keşifler Avrupa’nın ekonomik anlamda canlanmasını sağlamıştır. Gelişen ekonominin yanında matbaanın icadıyla birlikte Avrupa kültürel olarak da canlanmıştır. Matbaanın icadıyla birlikte eserler çoğaltılabilmiş, okuryazarlık artmış ve

⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 161.

⁹ Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 316

¹⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 375.

¹¹ Çüçen, A. Kadir, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 2006 (Özel Sayı), s. 26.; Şener, Habib, John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, (baskı belirtilmemiş), Ötüken Yayıncılık, Ankara 2014, s. 21-22.

düşünceler daha hızlı yayılmaya başlamıştır. Yine eserlerin çoğalmasıyla birlikte halkın okuma yazma oranı artmış ve bilgi, dinin tekelinden çıkmıştır. Bu önemli buluşlar ve keşifler bilimin gücünü arttırırken, dinin yani kilisenin gücünü azaltmıştır.¹²

Rönesans, Ortaçağ'ın sonlarında başlayan, on yedinci yüzyıl ve Aydınlanma düşüncesinin temelini oluşturan bir dönemdir. Rönesans döneminde eğitim toplumdan topluma farklılıklar göstermiştir. Bu dönemde siyasi, toplumsal ve bilim alanındaki gelişmelerin yanında eğitim alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Rönesans, Orta Çağ düşüncesine ve kiliseye tepki olarak doğmuştur. Bu dönem, başta Hümanizm akımı olmak üzere, birçok akım üzerinde büyük etkiye sahiptir. Hümanizm akımıyla birlikte eğitim anlayışı değişerek bireylerin gelişimi önemsenmiş, bireylerin düşünceleri ve insanın varlığının sebepleri araştırılmaya başlanmıştır. Bu değişen eğitim anlayışı bütün Avrupa'da, kısa zamanda, yayılmıştır. Bu değişen eğitim anlayışıyla beraber okul ve eğitim reformları yapılmıştır. Bu reformlarla bilginin önemi orta sınıf tarafından kavranmıştır. Bilginin önem kazanmasıyla beraber Orta Çağ'daki kilisenin dini-metafiziksel bilgisinin gücü azalmış, duyuşal bilginin gücü artmıştır.¹³

Rönesans'la ortaya çıkan düşünce akımları On yedinci yüzyıl felsefesiyle önem kazanmaya başlamıştır. Diğer bir deyişle Rönesans'la ortaya çıkan düşünceler, on yedinci yüzyılda olgunlaşırken Aydınlanmada meyvelerini vermeye başlamıştır. On yedinci yüzyıl farklı ve yenilikçi bakış açılarıyla özne temelli bir düşünce ortaya koymaya çalışmıştır. Bu düşünce sisteminin temelinde ise *tabula rasa* vardır. On yedinci yüzyıl düşüncesi Orta Çağ'da yer alan Skolastik düşüncenin yerine özgürlük talebini esas alan bir sistemi benimser. On yedinci yüzyıl felsefe sistemine göre felsefe, dinden bağımsızdır. F. Bacon (ö. 1626), T. Hobbes (ö. 1679) ve Descartes'ın (ö. 1650) çalışmalarına bakıldığında zaman dinden uzak bir bakış açısı ortaya koydukları görülecektir.¹⁴

Orta Çağ'da felsefenin konusu ve hareket alanı dine göre belirleniyordu bu da Tanrı'yı bilginin merkezine koyuyordu. Buna göre Tanrı her şeyin yaratıcısı ve yürütücüsüdür. On yedinci yüzyıl filozofları felsefeyi Orta Çağ düşüncesinden uzaklaştırarak modern felsefenin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu düşünce sisteminin

¹² Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, s. 60; Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s.316.

¹³ Gümüş, T. Tolga, "Ortaçağ'dan Erken Modern Döneme Batı Avrupa'da Eğitim Tarihi: Yeni Yaklaşımlar", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2010/6(1), ss. 25-40.

¹⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.445.

ses getirmesindeki en büyük etken ise modern felsefenin temel noktasının insan olmasıdır. Bu felsefeye en büyük örnekse Descartes'ın *cogito*'sunda yer almaktadır. Nitekim bu düşüncenin temelinde bilgiyi temellendirmek ve bilgiyi yeniden anlamlandırabilmek vardır. Dine dayalı felsefe mistisizme götürürken; insan merkezli felsefe ise rasyonalizme götürür. Modern felsefede yaklaşık üç yüzyıl boyunca öne çıkan düşünce rasyonalizmdir. Rasyonalizm, aklın her alanda öne çıktığı ve egemen olduğu bir sistemdir.¹⁵

On yedinci yüzyıl da yaşayan filozoflara göre, gerçeğe din veya dini metinler aracılığıyla ulaşılamaz. Onlara göre gerçeğe özgür bir akıl ve gerçek bilgilere dayalı bir araştırmayla ulaşılabilir. Bu filozoflara göre insan, Tanrı'yı ve Tanrı'yla ilişkilendirilen şeyleri konu edinmek yerine evrene dönmeli ve varlığı konu edinmelidir. Evrende, toplumda, kamuda hatta dinde yaşananlar mistisizme dayandırılmadan akli esas olarak açıklanmalıdır. On yedinci yüzyıl filozoflarına göre akıl, matematiği model olarak kullanılmalıdır. Bu rasyonalist bakış, dinden uzak bilime ve akla dayalı bir dünya görüşü ortaya çıkarır. Bu bakışa göre insan, doğa ya da evrendeki şeyleri akli esas olarak yorumlar.¹⁶

Orta Çağ felsefesinin yıkılışında ve modern felsefenin doğuşunda en önemli neden olarak filozofların ya da bilim adamlarının doğayı yorumlarken akli temel almaları olduğu söylenebilir. On yedinci yüzyılda yaşayan filozoflara göre insan, çevresinde olanları dinden ayrı bir şekilde değerlendirebilir ve onun bu değerlendirmeyi Tanrıyla ilişkilendirmesi gerekmez. Francis Bacon, modern felsefenin düşünce yapısını ortaya koymuş ve modern bilimin ilkelerini oluşturmuştur. Modern bilim ilkeleri oluşturulurken insanların doğaya ve bilime olan bakış açılarında da büyük değişimler meydana gelmiştir. Bu çalışmalarla birlikte bilgi Orta Çağ'da olduğu gibi dinin merkezinden çıkarak modern dönemde bilime ve dünyaya fayda sağlamak amacıyla kullanılmaya başlamıştır. Bacon'a göre bilgi doğa için ön görüde bulunma ve onu yönlendirebilmek için gerekli olan şeydir.¹⁷

Modern felsefede bilgi, metafizik ve ontolojinin önüne geçerek felsefenin merkezi haline gelmiştir. Orta Çağ ve İlk Çağ'da yaşayan filozoflar bilgiye götüren yolu

¹⁵ Özden, Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, s. 122-125.

¹⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 221-223.

¹⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 445-446; Cevizci, A. *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), Asa Kitabevi, Bursa 2007, s. 9-18

önemserlerken on yedinci yüzyıl filozofları bilginin önemini tartıştıktan sonra varlık tasarımı ortaya koyarlar. Bu filozofların çoğunun rasyonalist bir yaklaşımı benimsediği ve öznenin dış dünyayla ilişkilendirildiği “ideler yolu” düşüncesini ortaya koyduğu söylenebilir. Bu düşünceye göre filozoflar aklın bilim üzerindeki başarısını ve felsefe üzerindeki etkisini gösterme gayretiyle bilginin kaynağına ulaşmaya çalışmışlardır. Bu epistemolojik düşüncenin on yedinci yüzyıl üzerinde büyük bir etkisinin olduğu söylenebilir. Epistemoloji-bilgi teorisi sayesinde filozoflar, tümdengelim ve tümevarım metotlarının önemini anlamış olsa da bu metotların bilimsel alana olan katkısı konusunda uzlaşmamıştır. Bu iki yöntemden hangisinin kullanılması gerektiğiyle ilgili, bilgi konusunda, farklı tartışmalar bulunmaktadır. Tümdengelim metodunun önemli olduğunu düşünenler matematiği merkeze alan Spinoza (ö. 1677), Descartes ve Leibniz (ö. 1716) başta olmak üzere rasyonalist filozoflardır. Buna karşılık bilginin kaynağı olarak deney ve gözlemi esas alanlar olarak bilinenler ise Hobbes, Berkeley (ö. 1753), Locke (ö. 1704) ve Bacon gibi filozoflardır.¹⁸

Modern düşüncenin başlangıç noktası olarak Kopernik’in (ö. 1543) çalışmaları görülmektedir. Modern düşüncede felsefesinin doğaya bakış açısının değişmesi, bu düşüncenin felsefeye yaptığı en önemli katkıdır. Bu doğa tasarımı Orta Çağ’daki doğaya bakıştan farklıdır. Bu tasarımın önde gelen isimleriyse Kepler(ö. 1630), Kopernik ve Galileo’dur(ö. 1642). Doğa tasarımına ilk büyük katkıyı yapan Kopernik, güneşin dünya etrafında döndüğünü söyleyerek güneş merkezli evren düşüncesini ortaya koymuştur. “Kopernik Devrimi” olarak da bilinen bu çalışmalar Güneşi evrenin merkezine koymaktadır. Bu düşünce Orta Çağ’daki dünyayı merkeze alan evren düşüncesine toptan karşı çıkmış ve yerine Güneş merkezli evren düşüncesini bilimsel dayanaklarıyla ortaya koymuştur. Kopernik’in bu düşüncesinin ardından Kepler’in evrenin her yerinde matematiksel kuralların hâkim olduğu düşüncesi modern düşünceye geçişi hızlandırmıştır. Modern bilime geçişte en büyük adım ise Galileo’ya aittir. Galileo’nun kozmolojisinde doğa, Tanrının müdahalesinden ayrı bir alan olarak görülmüştür. Bu düşünceye göre evrenin merkezinde dünya yer almadığı gibi evrende bir merkez bulunmadığı için mekân ve zaman içinde evren her yerde aynı ve birdir. Bu düşünce ile bir şeyin varoluş nedenini sorgulamanın önü açılmış ve var olma nedenleri Tanrı ile ilişkilendirmeden rasyonalist bakış açısıyla incelenebilmiştir. Bu yeni

¹⁸ Cevizci, *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi*, s. 9-18; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 222-225.

kozmozolojik bakış açısında din ve insandan ayrı incelenen doğa, temel olarak matematikle ilişkilendirilerek makineye benzetilmiştir. Bu doğa tasarımı Sanayi devriminin temelini hazırlayan en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹

Rönesans'tan itibaren politika dinin ilkelerinin egemenliğinden çıkarak toplumun ilkelerine göre hareket etmeye başlamıştır. Bireyden hareket eden ve insan merkezli olan modern politika bir süreç halinde gerçekleşmiştir. Bu sürecin başlangıcı olarak devlet ve egemenlik gibi kavramların kaynağının sorgulanması görülebilir. On yedinci yüzyıl felsefesinde devlet ve hukuk kavramları Hobbes'la birlikte ön planda olmaya başlamıştır. Hobbes'a göre insan, saat gibi sistemli işleyen evrenin bir parçasıdır. Bu düşünceye göre sistemin içinde yer alan insanın seçme özgürlüğünden bahsedilemez. Hobbes'a göre insanın seçtiği fiillere bakılacak olursa bu fiillerin tamamında insanın kendi varlığını devam ettirmek veya güçlendirmek istediğini görebiliriz. Doğada bütün bireylerin kendi çıkarları uğruna mücadele etmesi ve birbiriyle çatışması sonucunda onların haklarını korumak amacıyla “devlet” adında bir kurum ortaya çıkar. Hobbes'a göre devlet kurumu bireylerin bencil duygularından hareketle kurulmuştur. Bu bencil duygulardan doğan devletin en büyük görevi ise insanların egoist duygularından yararlanarak onlar arasında dayanışma ve birliği sağlamaktır. Hobbes'un toplum ve insan hakkındaki düşünceleri karamsar olduğu için o, otoriter devlet düşüncesini benimser. Filozofa göre devlet otoriter olurken de mensubu olan vatandaşlarının güçlerini bir sözleşme esasına göre kendi elinde toplayan bir üst kurum olmalıdır.²⁰

Hobbes'a göre devlet sözleşmeye uygun olmalıdır. Hobbes'un sözünü ettiği bu sözleşme kavramı sivil toplum kavramının ortaya çıkması ve insan iradesinin önemsenmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. “Sivil toplum” kavramı ilk olarak on yedinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kavramıyla birlikte insan hakları merkeze alınmış ve insanın iradesinin önemsenmeye başlamasıyla da “sözleşme” kavramı ortaya çıkmıştır. Toplum ve devlet düzeninin sağlanması için “sözleşme” olması gerektiği fikri bu dönemde Althusius (ö. 1638) tarafından ortaya atılmıştır. Sözleşme kavramının ortaya çıkması süreç olarak devam edecek ve politik teorilerin

¹⁹ Küçükalp, Kasım, “Rönesans Felsefesi”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Ankara 2020, s. 332-335.; Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 348

²⁰ Ağırman, Ferhat, “Hobbes ve Rousseau'nun Devlet Kuramlarında Doğa Durumu”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018 (32), ss. 115-120.; Usta, Sadık, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler II*, (1. baskı), Yordam Kitap, İstanbul 2016, s. 96.; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 336.

temelini oluşturacak olan “toplum sözleşmesi” terimini ortaya çıkaracaktır. Aydınlanma hareketinin de önemli alanlarından birini oluşturan bu sözleşme fikri daha sonra Rousseau tarafından da benimsenecektir.²¹

Hobbes’a göre devlet sözleşmeye uygun bir şekilde hareket etmelidir, bu da mutlak monarşinin olduğu bir devlet düzeniyle en iyi şekilde yapılabilir Hobbes bu özelliğiyle monarşi filozofu olarak bilinmektedir, Locke da onun aksine liberal devleti savunan filozof olarak bilinir. Hobbes ile Locke’un devlet düşüncelerindeki en önemli farklılıklardan birisi de Hobbes’un teorisini İngiliz Devriminin yaşandığı sırada ortaya koyması, Locke’un da bu devrimin sonrasında ortaya çıkan özgür düşüncenin daha fazla önemsendiği yasalardan sonra ortaya koymasıdır. Locke, özgür düşüncüyü önemseyen ve dini inanç noktasında, insanların istediğine inanması gerektiğini savunan bir devlet anlayışını ortaya koymuştur. Görüldüğü üzere Locke’un liberal devlet düşüncesi özgürlük üzerine kurulmuştur. Locke’a göre insanlar sürekli bir savaş halinde olmamıştır, birbirlerinin mal ve can haklarını korumak için toplu halde yaşamışlar ve sonunda bu görev için devlet kurumunu kurmuşlardır. Filozofa göre devletin kurulmasındaki en önemli amaç insanların can ve mallarının korunmasıdır. Bu sebeple bir kişinin (hükümdar) varlığı veya rahatı için diğerlerinin varlığından vazgeçilemez. Filozofa göre devletin devamı için en önemli şey bir ya da birkaç yöneticinin varlığı değil yasaların varlığıdır. Locke, ayrıca parlamenter sistemi en gelişmiş rejim sistemi olarak görür, ona göre bu rejim sistemi çoğunluğun iradesini oluşturmaktadır.²²

Locke’a göre yasama görevi devletin yönetim şekline göre değişir. Yasaları koymanın yanında bunları uygulamak için yürütme organına ihtiyaç vardır. Yasama ve yürütme organı tek bir elde toplanırsa devlet, hakkı ve hukuku korumaktan uzaklaşabilir. Devletin yasaları düzenli bir şekilde uygulayabilmesi için bu organların yetkilerinin birleştirilmesinden uzak durulmalıdır. Filozofa göre bunun en iyi yolu ise meşrutiyettir. Locke, eğer yönetici yasaları uygulayamaz ya da uygulamazsa halkın ona karşı ayaklanmasını gerekli görür. Filozofun devletle ilgili en önemli görüşü yasama ve yürütme organlarının ayrılması gerektiği yönündeki düşüncesidir.²³ Filozof modern bilimin kuruluşuna ve modern felsefeye diğer düşünürlerden daha çok katkı yapmıştır.

²¹ Cevizci, *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, s. 17-18.; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 420.

²² Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler II*, s. 191.;

²³ Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, (21. baskı), Adres Yayınları, Ankara 2014, s. 273-280.

Bunun yanında filozof hem dönemin teokrasi anlayışına karşı hem de mutlak monarşiye karşı mücadele etmiştir. Bu sebeple kendisine “Aydınlanmanın kurucu filozofu” da denilmektedir.²⁴ Locke, insan zihninin doğuştan *tabula rasa* (boş levha) olduğunu, bunun deneyimler ya da çevre yoluyla şekillendiğini açıklamaya ve ispatlamaya çalışmıştır. Bu düşünce insan aklındaki fikir, kavram veya bilgilerin doğuştan insan aklında olduğunu savunan düşüncedir. Filozofa göre deneyimler ya da çevre kontrol edilebildiği ölçüde insan akli yönlendirilebilir. Ona göre insanın çevresinde çocukluğundan itibaren gereken değişiklikler yapılırsa kişinin yaşamını değiştirmek mümkündür. Locke’un doğuştancılığa karşı duruşu ve savunmaları, ondan sonra gelen Aydınlanma filozoflarının akla olan sarsılmaz inancını sağlamıştır. Filozof aynı zamanda bu düşüncesi sayesinde Empirizm’in kurucusu da sayılmaktadır.²⁵

Montesquieu Locke’un liberal devlet düşüncesini ileriye taşımış ve Fransız Devrimine öncülük eden isimlerden birisi olmuştur. İngiliz devrimi sonrasında bir müddet İngiltere’de yaşamış olan Montesquieu, burada yenilenen kurumların ve ortaya çıkan düşüncelerin Fransa’ya taşınmasına öncülük etmiştir. Filozof daha sonra siyasal sorunların tartışılmasına zemin hazırlayacaktır.²⁶ Montesquieu’ye göre hukuk, insanın doğasında vardır ancak insan ona ihtiyaç duydukça ortaya çıkar. Montesquieu’ye göre ihtiyaç duyulan ya da ortaya çıkan yasalar yaşanılan coğrafyaya, kültürlere, karakterlere göre değişebilir. Bu sebeple toplumlar arasında yasa farklılıkları olabilir ve bu farklılıklara dair genel bir tablo çıkarmak doğru değildir. Montesquieu devleti dört şekilde ele alır: Monarşi, aristokrasi, demokrasi ve despotluk. Bu dört devlet türünün de ortak yanı toplumun iyiliğini korumak ve sağlamak olmakla beraber hepsinin ayrı ayrı karakterleri bulunur. Montesquieu, iki uç nokta olan demokrasi ve istibdat yönetimi şeklindeki devlet türlerinden kaçınmak gerektiğini düşünür. Filozof, yasama ve yürütme organlarının ayrılması düşüncesini, özgürlüğü ve özgür düşüncüyü arttırdığı düşüncesiyle, desteklemiştir. Montesquieu, Locke’un düşüncesine ek olarak yasama ve yürütme organlarının yanına yargı organını da ekler. Ona göre bu üç organın ayrılmasıyla liberal devlet düşüncesi tamamlanır. Genel olarak Locke’un teorilerine

²⁴ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, s. 570.

²⁵ Timuçin, Ali, “Aydınlanmanın Kaynakları ve Özü”, *Bilim ve Gelecek Dergisi Aydınlanma Nedir? Sayısı*, 2008 (50), ss. 19-26; Ahmet Cevizci, “Aydınlanma”, *Felsefe Ansiklopedisi*, (ed. Ahmet Cevizci), (1. Baskı), Ebabil Yayıncılık, Ankara 2009, (1. Cilt), s. 760.

²⁶ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 18.; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 336-337.

bağlı olan Montesquieu'nün bu düşünceleri dönemin Fransa'sında büyük yankı uyandırmıştır.²⁷

Bacon, modern düşüncenin önemli isimlerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Bacon'un modernliği en güzel şekilde karakterize etmesi onu çağının en büyük filozofları arasına taşımıştır. Bacon, doğrunun ve bilginin en önemli kaynağı olarak bilimi gördüğü için rasyonalist olarak değerlendirilebilir. Bacon, felsefede ve bilimde yeni bir bakış açısı olması gerektiğini düşünmektedir. Geleneklerin ilerlemeyi yavaşlattığını düşünen Bacon, Yunan ve Roma düşüncesinin hâkim olduğu dönemlerde ilerleme düşüncesini savunmasıyla ilerlemecilik düşüncesinin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur.²⁸

Modern felsefenin öne çıkan isimlerinden biri de Hobbes'tur. Orta Çağ'ın egemen düşüncesi olan teosentrik yapının yıkılışında önemli bir rol oynayan filozof, rasyonalist düşüncenin öne çıkan isimlerinden birisidir. Hobbes, doğayı Galileo tarafından bulunan fizik yasalarına dayanarak sonsuz hareket halinde olan mekanik şeklinde tanımlamıştır. Filozof düşüncelerini Orta Çağ düşüncesine karşı meydan okuyarak ortaya koymuştur. Aristoteles'in düşüncelerini esas alan Skolastik düşünceyi en önemli eseri olan *Leviathan* 'da eleştirir. Hobbes, kiliseye ve öğretilerine boyun eğmenin krallara bağlılık için olduğunu düşünür ve buna karşı olacak tek şeyin bilim ve insan aklı olduğunu söyler. Filozof felsefe tarihinde ilk kez siyaset felsefesini bilimsel olarak temellendirmeye çalışan isimdir. Ona göre politik alanda Aristoteles (ö. M. Ö. 322), Sokrates (ö. M. Ö. 399) ve Platon (ö. M. Ö. 347/8) gibi filozoflar çok yüksek hedefleri amaçladıkları için başarısız olmuşlardır.²⁹

Hobbes, insanların mevcut durumlarını göz önüne alarak daha düşük ideallerde ancak daha güçlü olan “doğal hukuk” anlayışını ortaya koymuştur. Hobbes, toplum içinde yaşamının istenilen bir şey olmadığını ancak bir takım arzuların toplum içinde yaşama ihtiyacı oluşturduğunu ve topluluk halinde yaşamının menfaatlere dayalı olduğunu düşünmektedir. Felsefe tarihinde Orta Çağ, din merkezli düşünceyi temel alırken, Hobbes bu skolastik düşünceyi eleştirerek bilimin ve aklın üstünlüğünü savunmuştur. Hobbes, Fransa'ya bir seyahatinde Descartes'la tanışır ve ondan felsefe

²⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 338-339.

²⁸ Özden, Elmalı, *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, s. 114.

²⁹ Küçükalp, Kasım, “Empirisizm”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Ankara 2020, s. 380.; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 251-253.

öğrenir. Hobbes'un düşünce dünyası üzerinde Descartes'ın etkileri görülse de Hobbes zaman zaman onu eleştirmekten çekinmemiştir.³⁰

On yedinci yüzyıl filozoflarından bir diğer filozof Descartes'tır. Descartes, modern düşünce ile dini uzlaştırmaya çalışmış bir filozoftur. O, bunu yaparken aklı ve bilimi kesin karar verici yapmış ancak dini akıl kadar öne çıkarmamıştır. Descartes, Hobbes ya da Bacon gibi gelenekleri inkâr etmenin yanında ayrıca öznen hareket ederek modern felsefenin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Modern düşüncenin kurulmasında bilginin önemini fark eden Descartes, bilim insanları tarafından ortaya konan buluşların uygulaması için ortam sağlamaya çalışmıştır. Bu çalışmaları bilgi felsefesi ve varlık felsefesinin seyrini değiştirecek çalışmalar olmuştur.³¹

Evrenin mekanik olduğu ile ilgili Hobbes'la benzer düşünceler taşıyan Descartes'a göre evrenin işlemlerini sağlayan ise hareket yasalarıdır. Orta Çağ'da hâkim olan Aristoteles düşüncesine göre evren matematikle incelemeye elverişli değilken Descartes'a göre evren matematiksel bir bakış açısıyla incelenebilirdi. Onu döneminin en önemli filozoflarından biri yapan da bu düşüncesidir. Ona göre matematiksel bilgi doğa tarafından oluşturulamaz. O, bu matematiksel bilgiyi açıklayacak gücü insanda görür ve o gücü rasyonel ruh olarak adlandırır. Bu rasyonel ruh anlama ve irade gibi yeteneklere sahiptir ve ölümsüzdür. Bu düşünceye göre doğayla ilgili olan bilgi duyuşsal değil matematiksel bir bilgidir. Descartes insanın matematiksel bilgiye yaklaştıkça daha çok Tanrı bilgisine sahip olacağını düşünmektedir. O, bu düşüncesiyle kilisenin egemenliği altındaki eğitimi de sarsmıştır ve yaşadığı dönemde öne çıkmıştır.³²

Descartes'ın düşüncelerinden etkilenen ve on yedinci yüzyılda öne çıkan isimlerden biri ise Baruch Spinoza'dır. Descartes'ın din ile bilimi uzlaştırma çalışmalarını eleştiren Spinoza, bu uzlaşmanın olmayacağı düşüncesindedir. Descartes, fiziki olayları mekanik yasalarla açıklamaya çalışırken Spinoza doğa ile Tanrıyı bütünleştirmiş ve bütün olayları idare eden birkaç yasanın varlığını savunmuştur. Tanrıyı uzaklaştıran modern düşüncede tekrar Tanrı ile ilişkilendirme çabaları tepki

³⁰ Küçükcalp, "Empirizm", *Felsefe Tarihi*, s. 380.; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 251-253.

³¹ Küçükcalp, Kasım, "Rasyonalistler", *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Ankara 2020, s. 380; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 345; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 461-463.

³² Küçükcalp, "Rasyonalistler", *Felsefe Tarihi*, s. 380; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 345; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 461-463.

toplamıştır. Düşünceleri yüzünden aforoz edilen Spinoza'nın felsefesinin temelinde Tanrı ile ilgili araştırmalar bulunmaktadır.³³

On yedinci yüzyılın bir başka filozofu ise Leibniz'dir. Leibniz, Hobbes'un materyalizm ile ilgili görüşlerini, Descartes'ın evrenle insan zihni arasındaki düşüncelerini ve Spinoza'nın doğa ile Tanrıyı ilişkilendirmelerini eleştirmiştir. Leibniz mekanik yasalarla Tanrıya doğada bir yer bulmayı da din odaklı yasalarla açıklamayı doğru bulmaz çünkü o böyle bir düşüncenin nihayetinde sona ereceğini düşünmektedir. Leibniz rasyonalist olarak değerlendirilse de bilimin tek başına bu sorunu çözemeyeceğini ve nihayetinde içinde Tanrı bulunan bir düşünceyi benimsemek gerektiğini de düşünmektedir. Nedensellik düşüncesinde doğa yasalarının sonsuz bir döngüye giremeyeceğini ve en son bir sebebe varması gerektiğini düşünen Leibniz, bu düşüncelerinin temelini metafiziğe yani tüm nedenlerin son bulduğu ve açıklanmaya ihtiyacı olmayan bir varlığa dayandırır. Filozofa göre Tanrı varlığının açıklanmaya ihtiyacı yoktur. Tanrının kabulüyle doğa yasalarını açıklayan filozof, aynı zamanda Hristiyanlıkta yer alan mezhepleri birleştirmeye çalışmıştır. Bu düşüncesini üç büyük mezhebin ortak noktalarını öne çıkararak gerçekleştirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır.³⁴

On sekizinci yüzyılda ahlak alanında öne çıkan isim ise Shaftesbury'dir (ö. 1713). Shaftesbury, Antik Yunan'daki düşünce özgürlüğüne hayrandır. Bu hayranlığının temelinde Antik Yunan'daki iyinin ve güzelliğin birleştirilmesi amacı yatmaktadır. Shaftesbury felsefesinde bu düşünce temel dayanaktır. İnsan tek başına iyi ya da kötü olamaz, insanın iyi ya da kötü olabilmesi için güzel ve uyumlu olan doğada yer alması gerekir. Ona göre bencillik duygusu gibi özgeci duygular da doğustandır. Filozofa göre insanın özgeci duygularının güçlü olup bencil duygularının zayıf olması da tehlikelidir. Gerektiğinde insan kendi çıkarlarını koruyabilmeli ve çıkarlarını toplumun önünde tutabilmelidir. Asıl ahlaklı kişi özgeci duyguları ve bencil duyguları arasında dengeyi kurabilen kişidir. Bu dengeyi kurabilen kişi dini düşüncelerinden dolayı değil erdemin kendisine verdiği değerden dolayı mutlu olacaktır. Hocası Shaftesbury'nin ahlak hakkında ki düşüncelerini derleyen ise Francis Hutcheson olmuştur. İskoçya'da etik

³³ Çetinkaya, Bayram A., *Felsefe Tarihi Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, (2. Baskı), Nobel Yayınları, Ankara 2018, s. 409-414; Tülin Bumin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 38-42

³⁴ Cevizci, Ahmet, *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, s. 215-217; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 321.

tartışmalarını başlatan Hutcheson'un bu düşünceleri daha sonra Hume tarafından geliştirilecektir. Hutcheson, özgeci ve bencil duyguları ayırır. Ona göre insanın isteklerinde en önemli farkı akıl değil duygular oluşturur. Akıl insana hedefler belirleyebilse de zaman zaman yoğun duygular aklın egemenliğini sarsabilir ve hedeften saptırabilir bu sebeple insanın isteklerinde duygular daha belirleyicidir. Filozofa göre birey bazı davranışları, çıkarı olmamasına rağmen, kabul edip onaylayabilir ve bundan dolayı mutluluk hissedebilir. O, insanın beş duyusunun yanında altıncı bir "ahlak duygusu" olduğunu düşünür. Hutcheson'a göre duyularımız aklın algılamasına nasıl yardımcı oluyorsa; ahlak duygusu da bencil ya da özgeci duyguları anlamasında akla yardımcı olur. O, evrendeki her şeyi mutluluk için ancak araç olarak görür ve Shaftesbury gibi mutlu olmayı erdemli olmaya bağlamıştır. Shaftesbury'nin ahlak düşüncesini geliştiren Hutcheson, ahlaki insanın duygusu olarak görmüştür.³⁵

İskoç filozof D. Hume, Hutcheson'un düşünce sistemini temel alarak soyut yasalar oluşturulması ve bunu yaparken psikolojiden aracılığıyla tutku, haz ve duygudan faydalanılması gerektiğini düşünür. Hume'a göre fiiller bir duygu tarafından yönlendirilmeden meydana gelmez. Bu düşüncesinden hareketle ahlaki fiilleri doğal ve sosyal olarak iki kısımda inceler. Hume'un düşünce sisteminde ahlaki fiilleri inceleyecek olursak "sempati" terimiyle karşılaşırız. Hume, sempati kavramıyla bireyin kendi iyiliği ve toplumun iyiliğini düşünmesini kastetmektedir. Hume, sempati kelimesinin karşılığını bireyin kendinden başkasının iyiliğini düşünmek olarak tanımlamıştır. Fiillerin diğer bireylerin iyiliğine olup olmadığına karar verme aşamasında ise akıl yardımcı olur. Bu karar verme aşamasında ise sempati duygumuz akla yardımcı olmaktadır. Filozofa göre ahlaki bir fiilin temelinde sempati duygusu bulunmaktadır. Fiillerimizin sonuçlarına göre karakterimizle ilgili sonuca varırken toplumun iyiliğini bir ölçüt olarak kabul etmekteyiz. Ona göre bireyin fiillerinin ahlaki boyutuna vicdanımız karar verir, vicdanımız ise doğuştan gelen bir yetimiz olmadığına göre vicdanımız içinde yaşadığımız toplumun ahlaki kurallarına göre şekillenmektedir. Hume, fiillerin ahlaki kaynağı olarak bireyi değil toplumu işaret etmiştir, bu sebeple

³⁵ Başdemir, "İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith", s. 29.

ahlak felsefesinde sosyal erdemlerin önemli olduğunu düşünmektedir. O, sosyal erdemler arasındaki en önemli erdemin ise adalet olduğunu düşünmektedir.³⁶

Hume rasyonalizm ve etik konusunda her ne kadar Hutcheson'dan etkilenmiş olsa da; Hutcheson'dan farklı sonuçlar elde etmiştir. Hutcheson 'ahlaki duyu' düşüncesini temellendirmek için bilginin duyular aracılığıyla elde edildiğini savunurken Hume, bu yöntemi ruh, varlık, yaratıcı ve evrenin varlığı gibi kavramları sorgulamak ya da yorumlamak için kullanır. Bu sorgulamalarından sonra; bu kavramları açıklarken aklın çaresiz kaldığı ve kesin kaynak olamayacağı sonucuna ulaşır. Hume'a göre cisim veya fiziksel nesnelerin devamlı ya da özgür bir şekilde var olmasıyla ilgili olan inanışların çıkış noktası duyular ya da akıl olamaz, bunlar sadece hayal ürünüdür. Bunun yanında Hume, bilimi var eden tümevarım ya da neden sonuç ilişkisi gibi yöntemlerin akılcı olmadığını, bunun evrenin düzenli olmasıyla ilgili olmayıp sadece insan zihninde oluşan imgeler olduğunu belirtir.³⁷

Hume'a göre deneysel bir sonuçla elde edilmeyen kavramların, tecrübelerin, alışkanlıkların veya düşüncelerimizin hatta her şeyin bir sebebi olmalıdır. Hume, neden sonuç ilişkisini ve bu kavramları eleştirel bir şekilde inceleyen ilk kişidir. Neden sonuç ilişkisinin mantıki zorunluluğunun olmadığını, sadece alışkanlıklarımızın sonucu olduğuna ulaşır. Hume, insanın sadece algılarının var olduğunu bilebildiğini ve bütün şeylerin var oluşuyla ilgili çıkarım yapmanın ya da bunlarla ilgili rasyonel bir şekilde temellendirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Algıların yardımıyla birtakım sonuçlara ulaşan bireye tamamen eleştirel yaklaşan Hume, dinin, geleneklerin ve metafiziğin tamamen yok edilmeden Aydınlanmanın yaşanamayacağını düşünür ve bunları Aydınlanmaya engel olarak kabul eder.³⁸

Hume'a göre cisim veya fiziksel nesnelerin devamlı ya da özgür bir şekilde var olmasıyla ilgili olan inanışların çıkış noktası duyular ya da akıl olamaz, bunlar sadece hayal ürünüdür. Bunun yanında Hume'a göre bilimi var eden tümevarım ya da neden

³⁶ Kenny, Anthony, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi/Modern Dünyada Felsefe*, III. Cilt, (çev. Burcu Doğan), (2. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 97.; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 127.

³⁷ Buchan, Bruce, "Enlightened Histories: Civilization, War and the Scottish Enlightenment", *The European Legacy*, 2005, 10(2), ss. 177-192; Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, (1. Baskı) Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 49.

³⁸ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 69-70.

sonuç ilişkisi gibi yöntemler de akılcı değildir.³⁹ Ona göre deneysel bir sonuçla elde edilmeyen kavramların, tecrübelerin, alışkanlıkların veya düşüncelerimizin hatta her şeyin bir sebebi olmalıdır. Hume, neden sonuç ilişkisini ve bu kavramları eleştirel bir şekilde inceleyen ilk kişidir. O, neden sonuç ilişkisinin mantıki zorunluluğunun olmadığını, sadece alışkanlıklarımızın sonucu olduğuna ulaşır. Hume, insanın sadece algılarının var olduğunu bilebildiğini ve bütün şeylerin var oluşuyla ilgili çıkarımlar yapmanın ya da bütün şeyleri rasyonel bir şekilde temellendirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Algılarının yardımıyla birtakım sonuçlara ulaşan bireye tamamen eleştirel yaklaşan Hume, dinin, geleneklerin ve metafiziğin tamamen yok edilmeden aydınlanmanın yaşanamayacağını düşünür ve bunları aydınlanmaya engel olarak kabul eder.⁴⁰ Birçok Aydınlanma filozofu Hume gibi düşünmüş metafiziğe karşı savaş açmışlardır. “(...) *Dindeki hastalıklı tavrın çok daha rafine olmuş bir devamı olarak gördükleri metafiziğe ciddi şekilde saldırmışlardır*”⁴¹

Hobbes’a göre evrendeki her şey ve her olay belirlenmiştir (determinizm). Bu belirlilik sebebiyle insanın özgürlüğü bulunmamaktadır. Hobbes’a göre insan varlığını korumak için kendi türünden diğerlerine yardım eder, bu yardımlarının çoğu alışkanlık sebebiyle gerçekleşir. İnsanın bu alışkanlıkları temelde kendi varlığını korumak için gösterdiği bencillikten kaynaklanır. Hobbes, iyi ve kötü ayrımının bütüne-topluma olan faydayı göz önüne alarak belirlenebileceğini düşünmektedir. Bu iyi ve kötünün kaynağını da bencillik olarak gören Hobbes, toplumun yararına olan davranışı iyi; zararına olan davranışı ise kötü olarak nitelendirir. Hobbes, ahlak ve dini ayırarak bu ayrımı egoizme bağlaması büyük eleştirilere neden olmuştur.⁴²

Hobbes’u eleştirenler ahlakın insanın kendi doğasında olduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir. İnsanın doğasında bulunduğu düşünülen ahlakla ilgili çalışmaların İngiltere’de önem kazandığı söylenebilir. Bu konudaki ilk çalışma Richard Cumberland’a aittir. Cumberland’a göre doğa ve toplum bir bütündür. İnsan ise bu bütünün parçasıdır. Cumberland, Hobbes’un insanların birbiriyle mücadele etmesi inancını Tanrının kurduğu düzene aykırı olarak kabul eder. Cumberland’a göre

³⁹ Duman, Fatih, “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2006/61 (4), ss. 117-151.

⁴⁰ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, ss. 69-70.

⁴¹ Kar, Sait, “Din, Aydınlanma ve Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/42, 173-192.

⁴² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 326.

insanların birbiriyle yardımlaşması ve birlikte kendi türünü sevmesini sağlayan içgüdüsi bulunmaktadır. Cumberland'a göre insan bu içgüdüüne akıyla hâkim olup onu yönlendirebilir ve davranışlarında en iyiyi hedeflemesini sağlayabilir. Cumberland'a göre saf çıkar gözetilen davranışlar anlık mutluluklar sağlayabilirken en iyiyi hedefleyen davranışlar insana haz verir ve sürekli mutluluk sağlarlar. İnsanın ahlak içgüdüsiyle hareket etmesi, sosyal uyumu beraberinde getirir ve toplumun temelini oluşturur. Cumberland, Hobbes'un saf çıkarıcı düşüncesinin toplumu kaosa sürükleyeceğini düşünür.⁴³

Shaftesbury'nin düşüncelerini eleştiren düşünürler daha çok Hobbes'un bencillik düşüncesini desteklemiştir. Bu düşüneyi destekleyen isimlerin başında Mandeville (ö. 1733) ve Helvetius (ö. 1771) gelmektedir. Mandeville'ye göre bencillik duygusu olmasaydı uygarlık ilerleyemezdi, işsizlikler artar, üretim dururdu. Mandeville, toplum için yapılan iyiliklerin insanın kendi gururunu okşaması için yaptığını düşünür. Helvetius ise erdemin insanların toplu halde yaşamasıyla birlikte ortaya çıktığını ve erdemin bencilliğin bir çeşidi olduğunu düşünür. Ona göre insanlar toplu halde yaşarken topluluğun faydasına olan şeyler yapmalıdır ve bu faydalı işlerin tümüne de erdem denir. Helvetius'a göre erdemli davranışlar toplumun yararınadır ve bir ödev olarak düşünülmelidir. Helvetius'a göre erdemli davranışları geliştirebilmenin yolu ise eğitimidir.⁴⁴

Modern düşüncenin öne çıkan bir diğer ismi ise George Berkeley'dir. Berkeley düşünce tarihindeki en büyük idealist ve modern idealizmin kurucusu olarak kabul edilir. Ona göre gerçek, zihinden bağımsız değildir. Berkeley ayrıca maddenin mevcut olmadığını, mevcut bulunanın "ide" olduğunu iddia eder. Berkeley'e göre bilme veya algılama işleminde bilinçte var olan bilginin dışına çıkılamaz, insan sadece kendi duyuları aracılığıyla edindiği duyumsal şeyleri bilebilir. Buradan yola çıkarak materyalizmin yani maddeciliğin insanı ateizme ya da kuşkuculuğa götürdüğünü düşünmektedir.⁴⁵

⁴³ Sena, "Cumberland", *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 458.

⁴⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 331.

⁴⁵ Buchan, Bruce, "Enlightened Histories: Civilization, War and the Scottish Enlightenment", *The European Legacy*, 2005, 10(2), ss. 177-192; Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, (1. Baskı) Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 49.

Fransa’da materyalizmin önde gelen isimlerinden biri olan La Mettrie (ö. 1751) mutluluktaki en önemli amacın insanın duyularıyla hissettiği haz olduğunu düşünür. Ona göre insan mutlu olabilmek için ön yargılarını ortadan kaldırmalıdır. O, bu ön yargıların önemli bir bölümünü ise dini inançlara bağlar. La Mettrie, vicdan azabını ve suçluluk duygusunu reddeder. Ona göre en büyük iyilik toplumun faydasına olan şeyi kendi faydamızdan üstte tutmaktır. La Mettrie de ahlakı bencil duygularla temellendirir.⁴⁶ Ahlak duygusunu bencillikle temellendirenlerin yanında bu duyguları otoriteyle ilişkilendirenler de bulunmaktadır. Bunun önemli bir örneğini J. Locke’da görebiliriz. Locke, erdemin ne olduğunu anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için insan psikolojisinin nasıl işlediğini anlamak gerektiğini düşünür. Locke’a göre erdem otoriteye bağlıdır ve otorite emrettiği sürece ahlak sistemi işlemeye devam eder. Locke’un düşüncesine göre ahlakın dayandığı üç otorite sistemi bulunmaktadır, bunlar vahiy, yasalar ve törelerdir. Locke’a göre insan haza ulaşmaya ve acıdan da uzaklaşmaya çalışır yani insanların fiillerini belirleyen temel etkenin acı ve haz olduğunu düşünür.⁴⁷

Aydınlanma hareketi Rönesans ve on yedinci yüzyıl felsefesiyle olgunlaşmış, on sekizinci yüzyılda meyvelerini vermiştir. Akıl ve bilimin önem kazandığı bu çağda insan hayatının yeniden anlamlandırılması ve düzenlenmesi amaçlanmıştır. Bu çağda doğaya karşı kendini ispatlayan aklı; bilim ve kültür dünyasının tek hâkimi yapma fikri öne çıkmıştır. On sekizinci yüzyılın temelinde özgür irade ve akıl vardır. Aydınlanma filozofları bağımsız düşünmeyi ve insanın doğasına yabancı yasaları sorgulamasını sağlamıştır. Bu çağa Aydınlanma Çağı denilmesinin temelinde de bu fikir yatmaktadır.⁴⁸ Filozoflar her ne kadar farklı düşüncelere sahip olsalar da aklın-bilimin ilerlemesinin önünde duran engel olarak kilise ve gelenekleri görürler. Bu sebeple Rönesans döneminde kiliseye ve dine olan bağlılığın azaldığı, insan ve bilim merkezli düşünceye olan bağlılığın arttığı bu dönem de söylenebilir.⁴⁹ Filozoflar fikirler bulmak ve bulunan bu yeni fikirleri de daha ileriye taşıyabilmek için akla tam anlamıyla güvenmişlerdir. Bu sebeple aydınlanmanın temelini “akıl” olduğu düşünülmektedir.

⁴⁶ Duman, “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, s. 141.

⁴⁷ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 333.

⁴⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 289; Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni-Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, (çev. Özcan Doğan), (2. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012, s. 200.

⁴⁹ Porter, Roy, *The Enlightenment*, (1. Baskı), Studies in European History, London 1990, s. 32.

1.2. Aydınlanma Nedir?

Felsefe Tarihinde özel bir yeri bulunan “Aydınlanma” kavramı, insanın geleneklerden, bağılıklardan ve ön yargılardan kurtulup sadece akli temel alarak hayatı anlama ve yönlendirme çalışması şeklinde tanımlanabilir. Bu kavram, on sekizinci yüzyılda İngiltere, Almanya ve Fransa’da başta kilise olmak üzere; batıl inançlara karşı aklın ve bilimin gücüyle zirveye ulaşan on sekizinci yüzyıl felsefesiyle bütünleşmiştir. Aydınlanma, Batı düşünce tarihinde önemli bir yer tutan, kilisenin doğaüstü yeteneklerinin olduğu inancıyla savaşıarak insan aklının özerkliğini öne çıkarmaya ve bunu savunmaya çalışan harekettir.⁵⁰ Kant’a (ö. 1804) göre Aydınlanma; diğer insanlar tarafından müdahalede bulunulmamış aklın kullanılarak, aklın mevcut durumda bulunduğu ergin olamayıp durumundan kurtulma sürecinin adıdır. Aydınlanma hakkında ortaya atılan bu görüşler Kant’ın söylemlerinde şu şekildedir:

“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olamayıp durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olamayıp insan kendi suçuyla düşmüştür; bunun nedeni de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu olmaksızın kullanmak kararlılığı ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır. ‘Aklını kendin kullanma cesaretini göster!’ ifadesi Aydınlanmanın parolası olmaktadır.”⁵¹

Kant’ın burada bahsettiği akli bireyde geçmişten beri olan düşünebilme, mevcut doğrulardan hareketle yeni doğrulara ulaşabilme, akıl yürütebilme, doğruları ya da kuralları sistemli bir şekilde eleştirebilme, gerekçelendirme ve temellendirme kapasitesi olarak tanımlayabiliriz. Görüldüğü üzere akla yüklenen anlam ve bağılılık sebebiyle akıl, Aydınlanma felsefesinin temel yapı taşlarından biri olarak görülebilir.⁵²

Kant, Almanya’da kurulan Mittwoshsgesellschaft isimli derneğin çıkardığı yayın olan *Berlinische Monatsschrift*’te “Aydınlanmanın ne olduğu, içinde bulunulan çağın aydınlanmış bir çağ olup olmadığı” sorularına kapsamlı bir açıklama getirmiştir. Filozofun bu açıklaması Aydınlanmanın ne olduğu problemine yönelik en kapsamlı açıklama olarak kabul edilmiştir. Kant’ın bu makalesinin ardından Aydınlanma için

⁵⁰ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (1. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 22.; Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, (6. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 20, 50.

⁵¹ Kant, Immanuel, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung*, Werke 9, s. 53’den naklen Önay Sözer, *Felsefenin Abc’si*, (5. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 45.

⁵² Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 20.; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 176.

yapılan açıklamaların büyük bir kısmı onun bu açıklamasına dayandırılmıştır.⁵³ Bu sebeple filozofun yayınlamış olduğu *Was ist Aufklärung? Aydınlanma nedir? Sorusuna Yanıt* makalesi merkezinde Aydınlanma kavramını açıklayacağız.

Kant, *Was ist Aufklärung?* makalesinde bir ergin olmama durumundan bahseder. Bu ergin olmama durumu, insanın aklını başka birinin aklına danışmadan kullanamamasıdır. Kant'a göre insanın ergin olamamasının en büyük nedeni aklını başka insanın akli veya kılavuzluğu olmadan kullanma iradesini ve cesaretini gösterememesidir. Ona göre doğa, insanı dışarıdan yönlendirmeye veya bağılılıktan kurtarmasına rağmen birçok insan korkaklık veya üşengeçlik nedeniyle bütün yaşamı boyunca erginleşmemiş, diğer bir deyişle kendi aklını kullanma cesareti gösterememiş olarak kalmaktadır. Erginlik, birçok insana zor gelecektir, zira insanın yerine düşünen kitabı, vicdanı yerine bir mezhep veya din görevlisi hatta sağlığıyla ilgilenen bir doktor da varsa zahmete katlanmaya hiç gerek yoktur. İnsanı düşünmek ve akıl yürütmek zahmetinden kurtaracak bir diğer husus da paradır. Bu iş için de başkaları onu bu zahmetten kurtaracaktır. Halkı yöneten veya denetleyen kişiler, insanların ergin olmaması ve sorgulamaması için ne gerekiyorsa yaparlar. Önlerine kattıkları bu insanların onların belirlediği çizginin dışına çıkmasını yasaklarlar. Kendi başlarına yürümenin çok tehlikeli olduğuna onları inandırırılar. Oysa bu tehlike onların bahsettiği kadar büyük bir tehlike değildir. Bu tehlikeyi göze alsalar birkaç defa düştükten sonra kendi başına yürümeyi öğreneceklerdir.⁵⁴

İnsanın ergin olamama durumundan kurtulamaması, nerdeyse bütün bireyler için başka bir doğa oluşturmuştur ve bu durumdan kurtulmak da hayli zordur. Yine birçok insan bu durumu garipsememiş hatta bunu severek kabul etmiştir. Bu yüzden de insan, aklını kullanma konusunda oldukça yetersizdir. İnsan kendisi istemedikçe hiçbir zaman aklını kullanma mecburiyetinde bırakılmamıştır. Kant'a göre kurallar ve dogmalar, doğal yetilerini akla uygun kullanan ve erginleşen insanın önündeki en büyük engel olmuştur. Bu önyargıları yıkmak oldukça zordur. Bu yönetim veya önyargıları bir devrimle yıkmak mümkündür ancak; böyle bir devrimin düşünceler üzerinde doğru bir

⁵³ Çiğdem, Ahmet, "Şimdi Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplum Bilim- Aydınlanma Özel Sayısı* (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, s. 91.

⁵⁴ Kant, İmmanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1784)", *Toplum Bilim- Aydınlanma Özel Sayısı* (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, s. 17; Kant, İmmanuel, *Seçilmiş Yazılar*, (çev. Nejat Nozkurt), (1. Baskı), Remzi Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 211.

düzelme veya düşünüş şekillerinde önemli bir iyileşme gözlenemez. Kant böyle devrimlerin insan zihni üzerinde farklı bir önyargı veya kurallar bütünü oluşturduğunu düşünmektedir.⁵⁵ Kant'ın bu düşüncelerinden Aydınlanma için özgürlüğü gerekli gördüğünü anlamaktayız. Burada bahsedilen özgürlüğü ise şöyle tanımlayabiliriz: İnsanın, aklını her açıdan, kitlelere karşı, apaçık bir şekilde kullanma serbestiyetidir.

Kant'a göre birisi çıkıp ayağına vurulmuş zincirleri kırarak özgür kalsa da insan ayaklarını dilediği gibi hareket ettiremez çünkü buna henüz alışmamıştır. Filozof buna rağmen insanın kendisini aydınlatması mümkün görmektedir. Her zaman insanların içinde bağımsız düşünebilen birkaç kişi bulunacaktır. Bu kişiler önce zihinlerine vurulan prangalardan kurtulacak daha sonra da kendi aklını kullanabilecek ve bağımsız düşünebilmenin her birey için birer ödev olduğunu etrafına yayacaktır.⁵⁶

Kant'a göre çevremizdeki kural ve dogmalardan kurtulmak kolay olmayacaktır. Normal hayata baktığımız zaman kurallar bütününün etrafımızı sarmış olduğunu görmekteyiz. Kant'ın gözünden bu durumu örneklemek gerekirse: Her taraftan “*Düşünmene gerek yok! Aklını kullanma, sadece söyleneni yap!*” diye bağırışları duymak mümkündür. Asker: “*Düşünme, emirlere uy!*”, din adamı: “*Sorgulama, inan!*”, muhasebeci: “*Düşünme, hesap yapma ve vergiyi öde!*” diye bağırmaktadır.⁵⁷ Kant, özgürlüğü ekonomik, kültürel hatta tarihsel gelişmenin temelinde görür ve bunları Aydınlanma düşüncesiyle bağdaştırmaktadır.

Kant, Aydınlanma düşüncesinin ortaya atılmasını ve büyümesini sağlayan kişi olarak Prusya da dönemin Prensi II. Friedrich'i (ö. 1786) görmektedir. Filozof, kendisini “*Philosophe de Sanssouci*” olarak tanımlayan Friedrich'in hâkim olduğu bu dönemi “*Friedrich Dönemi*” ya da “*Aydınlanma Dönemi*” şeklinde adlandırmaktadır(1740-1786).⁵⁸ Kant bu dönemde Friedrich'in insanların kurallara uyduğu sürece istediğini düşünmesine izin vermesini önemli bir başlangıç olarak görmektedir. Bu düşünce özgürlüğünün yayılmasıyla birlikte diğer uluslar da özgürlüğün, toplumun barışı ve birliği için korkulması gereken bir şey olmadığını, aksine insanların ergin olabilirse kendilerini sınırlandıran (birey çatışması, önyargı,

⁵⁵ Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 18.

⁵⁶ Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 18.

⁵⁷ Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 19.

⁵⁸ Mendelssohn, Moses, ““Aydınlanma Nedir?” Sorusu Üzerine”, *Toplum Bilim- Aydınlanma Özel Sayısı* (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), (çev. Nejat Bozkurt), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, s. 21.

çıkarlar, vb.) şeylerden kurtulabileceğini görmüştür. Kant ise *Aydınlanma Nedir?* yazısında Friedrich'i "Şu dünyada yalnız bir kişi var ki o da, "İsteddiğiniz kadar ve istediğiniz şeyi düşünün, ama itaat edin." diyor." şeklinde tanımlamıştır.⁵⁹ Bu Friedrich dönemi dışında o dönemde tam bir özgürlüğün olmadığı söylenebilir. Bu özgürlük sınırlama bazıları Aydınlanmaya engel olurken bazıları da Aydınlanmaya hizmet etmektedir.

Kant'a göre devlet veya insanların yararı, yapay kamu düzenini koruyabilmek ve devamlılığı sağlayabilmek için aklın kullanılmasına tam anlamıyla izin verilmez, itaat kesindir. Ona göre bir subay, askerlik hizmetlerinin eksiklikleri veya dezavantajları konusunda eleştiri yapabilir, düşünebilir ve bunların değerlendirilebilmesi için gerekli kuruluşların önüne taşıyabilir ancak emirlere itaat etmesi gerekmektedir. Yine Kant'a göre yurttaşlardan birisi kendi üzerine düşen vergiyi ödemiyorum diyemez, bu vatandaş söz konusu vergiyi ödemediği takdirde cezalandırılabilir. Bu vatandaş, mensubu olduğu devletin yurttaşı olarak kamuya açık bir şekilde bu vergilerin fazla veya uygunsuz olması hakkındaki görüşlerini ifade ederse yurttaşlık görevlerine isyan etmiş olmaz. Başka bir örnek vermek gerekirse bir din görevlisi temsil ettiği dinin öğretilerini cemaate ve halka öğretmekle yükümlüdür. Bu din görevlisi aynı zamanda din bilgini olarak da bu inançları veya öğretileri eleştirebilir. Bağlı bulunduğu dinin öğretilerine uygun biçimde vaaz verirken bunu kişisel düşüncelerine göre yapamaz. Bu din görevlisi aslında üzerine dışarıdan yüklenen vazifeyle bağlı olduğu için bağımsız değildir.⁶⁰ Kant'ın bu düşüncelerine baktığımız zaman bireylerin başka insanların aklına göre hareket etmelerini uygun olarak görmese de O, bir yanında yöneticinin ya da liderin kendisini izleyenlere veya yönettiği topluma aklını onlara yararlı olacak biçimde sunmasının hiçbir sakıncası olmadığı düşünülmektedir.⁶¹

Kant başta olmak üzere; Aydınlanma filozofları, gerçek anlamda Aydınlanmanın, dine ve geleneklere bağlı olmaktan ya da bunlara müracaat etmekle olamayacağını düşünmektedir. Onlar Aydınlanmanın toplumsal, siyasi ve bireysel sorunlarda ancak aklı kullanmakla olabileceğini söyler.⁶² Aydınlanma düşüncesinde insanın aklını kullanarak bilgiye ulaşması tek amaç değildir. Bulunan bilgi ya da doğrular eyleme

⁵⁹ Mendelssohn, "Aydınlanma Nedir?" Sorusu Üzerine", s. 21.

⁶⁰ Mendelssohn, "Aydınlanma Nedir?" Sorusu Üzerine", s. 18-19.

⁶¹ Kant, *Seçilmiş Yazılar*, s. 221.

⁶² Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 14.

geçirilmiyorsa insan doğruyu bilmesine rağmen yanlış olanda ısrar ediyor demektir. Aydınlanma ancak ulaşılan doğrular eyleme dökülünce gerçekleşir. İnsan bunu yaparken yanılgı ya da kusurları kabul etmeli ve doğru olana ulaşmaya çalışmalıdır. Aydınlanma düşüncesine göre, insanın aklını bu şekilde kullanmaması geleneklerin ya da otoritelerin buyruğunda, sınırlı bir sorumlulukla, yaşamaya devam etmesine neden olur.⁶³

Sonuç olarak insan, kendisine sunulan aklın faydalı olup olmadığını ancak kendi ayaklarına vurulan zincirden kurtularak anlayabilir. İnsan, bağlı bulunduğu din, toplum ya da devlet gibi kurumların sunduğu aklı her zaman doğrudan kabul etmemelidir ve kendisine sunulan aklı sorgulamalıdır. Bu fikirlerden herhangi birinin sorunlu olduğunu görürse ona karşı çıkarak kabul etmemelidir. Bu düşünceye göre insan, gelenek ve kuralların köleliğinden kurtularak kaderini kendi eliyle oluşturabilir. Aydınlanma, bireyin kendi aklını toplumun önünde veya onun yararına, serbestçe ve net bir şekilde kullanabilmesi tüm zamanlarda özgürce olması gerektiğini düşünmektedir. Aydınlanma düşüncesi bu özgürlüğün topluma ışık ve Aydınlanma getireceğini düşünmektedir.

1.3. Aydınlanmayı Karakterize Eden Temel Düşünceler

“Aydınlanma” hareketi Orta Çağ’ın son dönemlerinden başlayan daha sonra Rönesans ve on yedinci yüzyıl dönemlerinde önem kazanan ve on sekizinci yüzyılda doruğa ulaşan bir harekettir. Bu hareketin asıl kaynağını On yedinci yüzyıl felsefesi oluşturmaktadır. On yedinci yüzyılda yaşamış olan filozoflar (Locke, Bayle, Hobbes gibi) Aydınlanma filozoflarını etkilemiştir. Bu filozofların çalışmalarının ortak noktası insan hayatının varlığı ve önemine dairdir. Bu çalışmaların temelinde ise insan aklı bulunur ve On yedinci yüzyıl filozofları her şeyi insan aklı ile anlamlandırmaya çalışmıştır. Rönesans döneminde aklın tam anlamıyla kullanılamamasının nedeni ise bu dönemin skolastik düşünce ile On yedinci yüzyıl düşüncesi arasında bir geçiş dönemi olmasından kaynaklanmaktadır. Rönesans döneminde Kilisenin felsefe üzerindeki egemenliğini kırılmaya başlandıysa da bunun meyveleri on sekizinci yüzyılda toplanmaya başlamıştır.⁶⁴

⁶³ Erdemli, Atilla, “Bir Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes”, *Felsefe Arkivi*, 2013, ss. 99-112.

⁶⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 289-293.

Aydınlanma hareketine göre insan, din ya da geleneklerin önünde diz çökmemelidir. Bu diz çöküş insanın aklını ve insanları tembelleştirmektedir. Aydınlanmaya göre insan bu tembelliği aklı kendisine rehber kabul ederek aşmaya çalışmalıdır. Aydınlanma gelenekleri, doğa düşüncesini, siyasi ve toplumsal düzeni eleştirerek aklın gücünü kanıtlamaya çalışmıştır. İnsan aklı bu hareketle birlikte artık dinden ve geleneklerden bağımsız hale gelmiştir. Aydınlanma hareketi bireyi, kendi hayatını şekillendirebilen ve dinin veya geleneklerin yönlendirmediği bir yurttaş konumuna getirmek istemektedir. İnsan aklını merkeze alan Aydınlanma felsefesi insan varlığının amacı problemine farklı bir bakış açısı kazandırmış ve bu düşünce sayesinde de Avrupa’da çok hızlı bir yayılma alanı bulmuştur.⁶⁵ Aklın bu hareketle birlikte önem kazanması düşünce özgürlüğü ve insanın özgürlüğü düşüncelerini önemli bir sorun haline getirmiştir. İnsanın özgürlüğü problemi beraberinde adalet, eşitlik, özgürlük, vb. kavramların ortaya çıkmasına ve ulusal egemenlik fikrinin doğmasına sebep olmuştur. Bu olayların tamamı on sekizinci yüzyıl sonunda Fransız Devrimi’nin ortaya çıkmasında hazırlık aşamaları olarak görülebilir.⁶⁶

Aydınlanma felsefesi bilim, din ve ahlak gibi birçok alanda modern Avrupa düşüncesinin oluşmasına öncülük etmiştir. Bu alanlardaki değişiklikler Avrupa’da siyasi, sosyal ve ticari alandaki değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişikliklerin temelinde Aydınlanma felsefesinin dini merkeze alan açıklama sisteminin yerine aklı öne çıkaran açıklamaları getirmesi yer almaktadır. Aydınlanmanın bu özelliği sayesinde öne çıkan akıl, eleştirel düşüncenin önem kazanmasını sağlamıştır. Bu eleştirel düşünce geleneklerin, değerlerin ve geçmişten gelen kurumların sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. İnsanın aklını kullanabilmesi göreceli yaklaşımların artmasına ön hazırlık sağlamıştır.⁶⁷

Aydınlanma hareketi ‘akıl’ kavramıyla bütünleşmiş bir dönemi ifade eder. Aklı öne çıkaran Aydınlanma hareketi felsefenin konusunu da değiştirmiştir. Bu dönemden itibaren felsefi düşüncenin temel konusu insan ve kültür olmuştur. Kültür ve insan merkezli çalışmalar din, toplum ve devlet gibi kavramların araştırılmasını sağlamıştır.

⁶⁵ Bobaroğlu, Metin, “Ekinsel Biçem ve Aydınlanma Sorunu”, *Us Düşün Dergisi*, 1998/2, ss. 91-104.; Atayman, Veysel, *Aydınlanma*, (1. Baskı), Bordo Siyah Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 13.

⁶⁶ Başçı, Vahdettin, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, 22 (1), ss. 34-40.

⁶⁷ Bıçak, Ayhan, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, (1. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, s. 84.

Bu kavramların kökenlerine ulaşılmaya çalışılmış ve bunlar felsefenin birer konusu haline getirilmiştir. Metafizik düşünce etkisini yitirerek yerini deney ve duyulara dayanan düşüncelere bırakmıştır. Düşünce yapısının değişmesi ve gelişmesiyle birlikte toplumsal bilinç düzeyi artmıştır. Toplum, felsefi tartışmaları daha yakından takip etmiştir. Toplumsal bilinç düzeyinin artmasında, edebiyatın gelişmeleri sürekli yakından takip etmesi ve bu gelişmeleri sürekli olarak konuları arasında işlemesi önemli bir rol oynamıştır.⁶⁸

On yedinci yüzyılın son dönemini, Aydınlanmanın başladığı dönem olarak tanımlamak mümkündür. İlk olarak İngiltere’de ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesi önce Fransa’ya, daha sonra Almanya’ya ve nihayetinde tüm Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Bu hareket Fransa’da hızla yayılmış ve burada ciddi bir boyuta ulaşmıştır. Almanya ise Fransa ve İngiltere’den etkilenecek Aydınlanma sürecine girmiştir. Aydınlanmanın kaynağını İngiltere’den, etkisini ve gelişimini Fransa’dan, derinliğini ise Almanya’dan aldığı söylenebilir. Avrupa’nın dil, etnik, kültür ve tarihi durumu göz önüne alınırsa Aydınlanma düşüncesinin ülkelerde farklı şekillenmesine neden olacaktır. Bu farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda Aydınlanmanın İngiltere’de deneyici, Fransa’da akılcı, Almanya’da ise mistik-akılcı özelliklerinin görüldüğü söylenebilir.⁶⁹ Her ne kadar Aydınlanma ülkeler arasında bazı konularda ayrılıklar gösterse de akıl ve ilerleme gibi kavramlar etrafında benzer görüşler ortaya koymuşlardır. Aydınlanma filozoflarının çoğu ilerlemenin önünde din ve gelenekleri engel olarak görmüşlerdir.⁷⁰ İngiltere, Almanya ve İskoçya’da yaşanan Aydınlanma hareketlerine değinmenin konunun anlaşılmasına fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Rönesans ve on yedinci yüzyılın siyasi, toplumsal, kültürel ve demokrasi alanlarındaki yansımaları ve beraberinde getirdiği değişikliklerin en etkilisi İngiliz Aydınlanması’nda görülmektedir. İngiliz Aydınlanması’nda öne çıkan filozoflar ise Bacon, Locke ve Hobbes’tur.⁷¹ Bacon, Locke ve Hobbes’un düşüncelerine ve geride bıraktığı etkiye birinci başlık altında değinilmiştir.*

⁶⁸ Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 84.

⁶⁹ Ewald, Oskar, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Gürsel Aytaç), (2. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 17.; Gökberk, Macit, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, (1. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1947, s. 81-82.

⁷⁰ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 12.

⁷¹ Cevizci, “Aydınlanma”, *Felsefe Ansiklopedisi*, (1. cilt), s. 760.

*bkz s. 12-16.

İskoç Aydınlanması iktisat, tarih ve özellikle ahlâk alanında büyük oranda İngiliz Aydınlanması'ndan etkilenmiştir. İskoçya'da ahlak alanındaki çalışmaları ise Hutcheson başlatmıştır. Hume, Hutcheson'un bu düşüncelerin çoğunu değiştirerek geliştirerek bu alanda öne çıkmaktadır.⁷² İskoç Aydınlanması'nın Fransa, İngiltere ve Almanya'dan daha farklı yol izlediği söylenebilir. İskoç filozoflar bu ülkelerdeki filozoflar gibi dinin ya da geleneklerin karşısında durmak yerine gelenekleri önemsemiş; geleneklerin toplumsal yaşam için önemine dikkat çekmişlerdir. İnsanın kendi aklının yetkin olup olamayacağını da şüpheyile karşılamışlardır.⁷³ İskoç filozoflara göre toplumsal düzenin ilerlemesinde, toplumsal ilişkilerde ve kurumların düzenlenmesinde aklın gücü yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı içinde bulundukları kurum veya kuralların sadece akıldan ya da akıl süzgecinden geçirilerek tasarlanmadığını düşünmektedirler. Onlara göre bu kurum veya kurallar tarih boyunca süregelen birçok farklı bilinçsiz girişimler sonucu oluşmuştur. Filozoflara göre bu kurumlar ancak insan fiillerinin bir sonucudur ve bilinçli bir şekilde tekrarlanmamıştır.⁷⁴ İskoç Aydınlanması filozofları Hutcheson ve Hume'un düşüncelerine karşılaştırmalı olarak "Aydınlanmaya Giden Yol" başlığı altında değinilmiştir.*

Almanya'daki Aydınlanma hareketi büyük ölçüde İngiltere ve Fransa'da yaşanan Aydınlanma hareketinden etkilenmiştir. Bu ülkelerdeki Aydınlanma düşüncesinden faydalanan Alman Aydınlanması aldığı bilgileri daha da geliştirmiştir.⁷⁵ Bu nedenle Alman Aydınlanması'nın özgün olmadığı iddia edilebilir. Bu durumun nedeni olarak da Almanya'nın Reform hareketlerinin kalıntılarından etkilenmiş olması gösterilebilir. Bu kalıntılardan büyük ölçüde etkilenen Almanya uzun bir süre kültür alanına yoğunlaşmamıştır. Bu kısır dönemin on yedinci yüzyıl filozofu Leibniz ile sonlandığı söylenebilir. Leibniz'den sonra kültür hareketlerinin arttığı ve Alman Aydınlanması'nın Leibniz'in çalışmalarının üzerine inşa edildiği söylenebilir.⁷⁶

⁷² Başdemir, Hasan Yücel, "İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith", *Liberal Düşünce Dergisi*, Ankara, 2005, ss. 27-44.

⁷³ Zariç, Sami, "Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti", *Süleyman Demirel Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 3 (28), ss. 33-54.

⁷⁴ Duman, Fatih, "Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması", ss. 117-151.

*bkz. s. 17.

⁷⁵ Atayman, *Aydınlanma*, s. 55.

⁷⁶ Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, s. 67.

Alman Aydınlanmasında öne çıkan bir diğer filozof ise Kant'tır. Kant, Ortaçağ düşüncesinden kalan izleri felsefeden temizleyerek; hümanizmi etkin kılmaya çalışmış ve bilimi temellendirirken felsefeyi kullanmayı gerekli görmüştür. Bu temellendirmeyi yaparken deneysel bir yöntem kullanan Kant, bu çalışmalarıyla bilimci bir filozof olarak değerlendirilmektedir. Filozof bu özelliği sayesinde Aydınlanmacı bir filozof olarak ele alınmaktadır. Kant ayrıca eleştirel bir felsefeyle aklın sınırlarını belirler ve aklın neyi bilebilip neyi bilemeyeceğini ortaya koyar.⁷⁷

Kant'a göre iyi davranışın üzerinde akıl veya irade haricinde başka bir etki olamaz. Kant kişiler arasındaki davranışları çözümleyebilmek için ahlak sorunu üzerine iyice yoğunlaşmıştır. Buna göre Kant, davranışın ya da etğin üzerinde toplumsal faktörlerin ve kültürün etkisinin olmadığını düşünmektedir.⁷⁸ Kant, ahlak ve bilim üzerindeki çalışmalarının yanı sıra dinî yaşamı korumak için de çaba harcamıştır. Kant, çalışmalarında dini, geleneksel metafiziğin esiri olmaktan kurtarmak için farklı bir yöntemle temellendirmeye çalışmıştır. Bu çalışmaları sonucunda yaratıcının varlığıyla ilgili kanıtları ve yaratıcı inancını ahlaktan üretmiştir.⁷⁹ Kant'ın Aydınlanmanın ne olduğuyla ilgili *Was ist Aufklärung?* isimli bir makale yayımladığını ve daha sonra Aydınlanma ile ilgili açıklamaların çoğunun bu makaleye dayandırıldığını belirtmiştik.* Aydınlanma felsefesinde akla duyulan güvenle birlikte din, doğa ve ahlak gibi kavramlar yeniden yorumlanmıştır. Şimdi Fransız Aydınlanması içinde Rousseau'nun yeri ve önemi ele alınarak ikinci bölüme bir ön hazırlık oluşturulması amaçlanmaktadır.

1.4. Fransız Aydınlanması İçinde Rousseau

Aydınlanma hareketi, İngiliz Aydınlanması ile başlayıp daha sonra İskoç Aydınlanması'nı tetiklemiş buradan da Fransa'ya sıçramıştır. Fransa'da başlayan bu Aydınlanma hareketi, Aydınlanma Felsefesi dediğimiz dönemin temel yapıtaşını oluşturmaktadır. Fransız Aydınlanması'nı bu kadar önemli hale getiren şey ise, bu hareketin İngiliz Aydınlanması ve diğer ülkelerdeki Aydınlanma türlerinden daha çok

⁷⁷ Tan, Necmettin, "Kant'ın Din Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/51 (2), ss. 315-330.

⁷⁸ Russ, Jacqueline, *Felsefe Tarihi - Akıl Zaferi* III. Cilt, (çev. İsmail Yergüz), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 112; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 708.

⁷⁹ Tan, Necmettin, "Kant'ın Din Anlayışı", ss. 315-330.

*bkz. s. 19.

Aydınlanmanın itici gücünü oluşturmıştır.⁸⁰ Fransız Aydınlanması'nın temel düşüncelerini oluşurken çoğunlukla İngiliz Aydınlanması'ndan etkilendiği söylenebilir. Newton'un doğa üzerindeki matematiksel açıklama çalışmalarının Fransa'da ki filozofların doğa ve metafizik üzerine açıklamalarına referans oluşturduğunu söylenebilir. İngiltere'de yaşanan Aydınlanmanın araştırma düzeyinde geçtiğini; Fransa'da yaşanan Aydınlanmanın ise bir mücadele zemini oluşturduğunu söylenebilir.⁸¹ Fransız Aydınlanmacıları genellikle halktan kopuk bir biçimde yaşasa da belli bir sınıfa değil halkın tamamına hitap etmeye çalışmıştır. Bu özelliği Fransız Aydınlanması'nı diğer Aydınlanma hareketlerinden ayırmaktadır.

Fransız filozoflar yaşadıkları çağı yeniliklere gebe olarak değerlendirerek kendilerini yeniden tanımlama gereği hissetmişlerdir. Bu filozoflar, yeniliklerin daha da hızlanması ve Avrupa'nın içinde bulunduğu karmaşık ve karanlık dönemden çıkması için disiplinli bir şekilde ilerlemişlerdir. Bu filozofların çoğunluğu orta sınıfa mensuptur. Bu orta sınıfa mensup kişilerin kiraladığı yerlerde ya da evlerinde sık sık toplanıp tartışmışlardır. Bu toplantılarda kendilerinden önceki filozofların ve bilim adamlarının düşünceleri değerlendirilmekte veya eleştirilmektedir. Bu toplantıların soylu nüfusa özgü olmaması ve bu filozofların okuma kültürüne sahip orta sınıfa mensup insanlara düşüncelerini aktarmaları, Aydınlanma hareketinin gücünü her geçen gün daha da artırmıştır.⁸²

On sekizinci yüzyıl Fransa'sında kilisenin gücünün gittikçe azaldığı görülmektedir. Sosyal hayatta kilisenin etkisinin kalmaması özgürlük düşüncesinin filozoflar arasında yayılmasına neden olmuştur. Bu özgürlük düşüncesi ise materyalist ve deist görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸³ Fransız filozoflara göre devletin en önemli görevi ise yurttaşının mutluluğunu ya da iyiliğini sağlamak ve eşit bir toplum ortaya koymaktır. İnsan kendi aklını kullanırsa kendisi için gerçekten iyi olanı bulabilir. Bu sebeple insanlara hayatlarını tecrübe etme ya da akıllarını kullanarak şekillendirme şansı verilmelidir.⁸⁴

⁸⁰ Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, s. 17.

⁸¹ Golmann, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Emre Arslan), (1. Baskı), Doruk Yayınları, Ankara 1999, s. 42.

⁸² Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 35.

⁸³ Köktaş, Mümin, "Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, ss. 143-158.

⁸⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 173.

Fransız Aydınlanması'nda büyük önem taşıyan *Ansiklopedi* birçok Fransız bilim adamı, filozof ve araştırmacı tarafından yazılmıştır. *Ansiklopedi*'ye yaptığı çeviriler ve yazdığı maddelerle en çok katkıyı Diderot (ö. 1784) yapmıştır. Diderot, yardımcılığını yapan D'Alambert'le (ö. 1783) birlikte *Ansiklopedi*'de o dönemde birçok alandaki bilgileri bir araya getirmeye çalışmıştır. 36 ciltlik bu eser büyük güçlülere rağmen 29 yıl gibi bir sürede yayımlanmıştır. Fransız Aydınlanması'nın önde gelen filozoflarının bu *Ansiklopedi*'ye destek verdiği bilinmektedir.⁸⁵ D'Holbach (ö. 1789), Helvetius (ö. 1771), Condillac (ö. 1780), Voltaire (ö. 1778), Montesquieu ve Rousseau *Ansiklopedi*'ye katkı yapmıştır. Rousseau'nun da bu *Ansiklopedi*'nin müzik ve ekonomi maddelerini yazdığı bilinmektedir.⁸⁶ Montesquieu, Voltaire, D'Alambert, Diderot (ö. 1784) ve Rousseau gibi Fransa'da öne çıkan filozofların mücadeleleri ve düşünceleri ile Fransız Devrimi'ne zemin hazırladığı söylenebilir. Bu sebeple bu filozofları ve düşüncelerini ele almanın konumuz açısından faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Fransız Aydınlanması filozoflarından biri olan Montesquieu'nun eğitimine ailesi tarafından önem verilmiştir. Montesquieu'nun bu eğitimler sayesinde hukuk ve politika alanında önemli başarılarla imza attığı bilinmektedir. Montesquieu ideal bir devlet anlayışı ortaya koymuştur. Bu anlayışa göre; devletin güçleri olan yasama, yürütme ve yargı gücü üçe ayrılmalıdır. Montesquieu, bu güçlerin en önemlisinin yargı olduğunu düşünmektedir.⁸⁷ Politika konusunda sistemli bir düşünme tarzına sahip olan Montesquieu, yayımlamış olduğu eserleriyle yaşadığı dönemin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Montesquieu'nün Aydınlanma filozofu olarak ele alınmasının en önemli nedenlerinden biri de reformcu olmasıdır. Bu reformcu özelliğini en çok ceza yasalarının yeniden düzenlenmesi ve güçler ayrılığı ilkesinin uygulanması için kullandığı söylenebilir. Montesquieu “güçler ayrılığı” kelimesini hiç kullanmasa da monarşiyi aşan modern demokrasi anlayışı ortaya koymuştur. Montesquieu; ergin olma durumu, kötü veya iyi gibi kavramların kullanan kişilere göre değiştiğini düşünür.⁸⁸

⁸⁵ Hof, Ulrich Im, *Avrupa'da Aydınlanma*, (çev. Şebnem Sunar), (1. Baskı), Literatür Yayınları, İstanbul 2004, s. 136.

⁸⁶ Küçükalp K. ve C. Türer, “18. Yüzyıl Felsefesi II (Aydınlanma)”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2020, s. 444; Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 38.

⁸⁷ Sena, Cemil, “Montesquieu” *Filozoflar Ansiklopedisi* III. Cilt, (Baskı belirtilmemiş), Remzi Kitabevi, Ankara 1976, s. 453; Vorlander, a.g.e., s. 472.

⁸⁸ Yalçinkaya, A. ve M. A. Ağaoğulları, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, (1. Baskı), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013, s. 192.

Aydınlanma filozoflarından biri olan Voltaire, düşünceleri ile Fransız Aydınlanması'nın önemli filozoflarından biri olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı dönemin sosyal, siyasi, kültürel ve dini koşullarını yeni bir bakış açısıyla eleştiren Voltaire, bu çabalarıyla deneye dayalı felsefe akımlarının başlamasına ortam hazırlamıştır. Bu çabaları sayesinde Aydınlanmanın önde gelen filozoflarından biri olarak kabul edilmektedir.⁸⁹ Politik özgürlüğü, diğer bir deyişle ifade ve düşünce özgürlüğünün korkusuz savunucusu olan Voltaire, aynı zamanda insan haklarına devletlerin saygı duyması gerektiğini düşünür. Dönemin yönetim şekli olan monarşi ve kiliseyle olan savaşların yanında ayrıca din konusundaki görüşleriyle bilinen Voltaire, Aydınlanma hareketinin önde gelen isimlerinden biridir.⁹⁰

Aydınlanma filozoflarından biri olan D'Alambert ise hukuk, felsefe ve matematik alanında eğitim almıştır. D'Alambert, bilgiyi sistemleştirmiş ve bütün bilimleri akıl, zihin ve imgelem yeteneğiyle sınırlandırmıştır. Evren ve doğa bilimleri ile ilgili kendi çağdaşları olan diğer filozoflardan daha tutarlı sonuçlara ulaşmıştır. Bu özelliğiyle bir filozof olmaktan çok bir yazar özelliği olduğu da söylenebilir.⁹¹ D'Alambert, doğanın işleyişinin geometri ilkeleriyle açıklanabileceğini düşünmektedir. D'Alambert, matematiği merkeze alarak bilimsel bilgiyi bütün bir yapı şeklinde inşa etmeye çalışmıştır. D'Alambert aynı zamanda *Ansiklopedi*'nin Diderot'la birlikte editörlüğünü yapmıştır.⁹²

Diderot Aydınlanma düşüncesinin büyük filozoflarından biri olarak kabul edilmektedir. Filozof aynı zamanda *Ansiklopedi*'nin D'Alambert ile birlikte editörlüğünü yapmıştır. Diderot'un çağdaşı olan diğer filozoflardan daha az dogmatik olduğu ve önceleri deizmi benimsediği, daha sonra ise ateist olduğu bilinmektedir. Diderot, insanın ahlaki gelişimi ile uygarlığın ilerlemesi arasında bir köprü kurmuştur. O, bu düşüncesinde ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak dini ve dinî düşünceleri görmüştür. Bu düşüncesini yaymak için *Ansiklopedi*'ye yönelen Diderot, bu düşüncesini açıklayabilmek ve öğretebilmek için de eğitime yönelmiştir. Birden fazla alanda eser

⁸⁹ R. H. Popkin, *The Columbia History of Western Philosophy*, New York, Columbia University Press, 1999, s. 465'den naklen; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 237.

⁹⁰ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, s. 460.

⁹¹ D'Alambert, *Felsefenin Öğeleri ya da İnsan Bilgilerinin İlkeleri Üzerine Deneme*, (çev. Hüseyin Köse), (1. Baskı), Öteki Yayınevi, Ankara 2000, s. 7-8.

⁹² Hof, *Avrupa'da Aydınlanma*, s. 136.

veren Diderot, aynı zamanda dogmalara ve yobazlığa karşı büyük mücadelelerde bulunmuştur.⁹³

Tezimizin ana bölümünü oluşturan ikinci bölüme geçmeden önce Rousseau'nun hayatına değinmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Onun yaşamının ele alınması düşüncelerinin ve eleştirilerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Rousseau'nun hayatını kendi eseri olan *İtiraflar*'ı merkeze alarak ele alacağız.

28 Haziran 1712 tarihinde Cenevre'de dünyaya gelen Rousseau, annesini doğumda hayatını kaybetmiştir. Rousseau'nun babası saat ustası ve dans eğitmenidir. Rousseau birkaç yıl babasıyla yaşadıktan sonra babası bir kavgaya karıştığı için şehirden kaçmak durumunda kalır. Rousseau böylece hem annesiz hem de babasız kalmıştır. Bu sebeple önce amcasının yanına, daha sonra da bir papazın yanına gitmek zorunda kalır. Papazın yanında da barınamayan Rousseau, daha sonra bir zabitin evine yerleşir. Kısa bir süre sonra buradan da kaçarak şehri terk eder. Daha sonra mezhep değiştirmek istediğini söyleyerek Katoliklere sığınır. Bir papaz aracılığıyla kendisi gibi daha önce mezhep değiştirmiş olan Madame De Warens (ö. 1762) ile tanıştırılmış ve onun himayesine verilmiştir. Warens onu dini bir seminer için Torino'ya göndermiştir. Rousseau, buradan da kovulunca yaşlı bir kadının yanında kâtip olur. Kadının ölmesiyle beraber işsiz kalan Rousseau, Torino'da bulunduğu sürede kilisede yapılan dini törenlere katılır, bu törenlerden dolayı musikiye heves eder. Burada kısa bir süre müzikle ilgilenir ve müzik dersleri vermeye başlar. Rousseau, buradaki düzenli ve sıradan hayatından sıkılarak burayı da terk etmiştir.⁹⁴

Lyon'a yerleşip nota yazarak kilisede müzikle uğraşarak geçinmeye çalışan Rousseau, başarısız olunca Paris'e döner. Rousseau Paris'te Madame De Warens'ın yanında uzun bir süre kalmıştır. Warens aracılığıyla tapu kadastro dairesinde iş bulan Rousseau, bir müddet sonra buradan da ayrılarak kırlarda zaman geçirmeye, müzikle uğraşmaya devam eder.⁹⁵ Burada opera ve nota yazma denemelerini de sürdürür. Daha sonra bir köşkte öğretmenlik yapan Rousseau, buradan da ayrılınca 1741 yılında bir otele yerleşir. Burada Thérésé (ö. 1801) isimli bir kadınla tanışan Rousseau'nun bu

⁹³ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, I. cilt, s. 536- 541; J. Pellet, "Aydınlanma Ruhu" *Batıya Yön Veren Metinler III*, (Ed. Alev Alatlı), Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları İstanbul 2010, s. 986.

⁹⁴ Rousseau, Jean Jacques, *İtiraflar*, (çev. Kenan Somer), (3. Baskı), Doruk Yayınları, İstanbul 2002, s. 11-131; Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, IV. cilt, s. 77.

⁹⁵ Rousseau, *İtiraflar*, s. 223-237.

kadından beş çocuğu olur. Geçim sıkıntısı nedeniyle bu çocuklara bakamaz ve onları yetimhaneye verir. Bu süre içinde Fransız Bilimler Akademisi'ne kendini kabul ettiren Rousseau, burada Diderot ile tanışır. Diderot'la beraber salon toplantılarına katılır. Rousseau, Diderot ve Condillac (ö. 1780) gibi arkadaşları aracılığıyla çevresini genişletmiştir.⁹⁶

Rousseau, 1749 yılında hapsedilen Diderot'u ziyarete giderken Dijon Akademisi'nin "Sanat ve Bilimdeki İlerlemeler İnsanları Daha İyi ve Daha Mutlu mu Kılmıştır?" isimli başlattığı yarışmaya başvurmuş ve *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*'i yazmıştır. Bu yazısı ile yarışmayı kazanan Rousseau büyük bir üne kavuşmuştur. Rousseau, bu akademiye yazısında savunduğu ilkeleri kendi hayatında uygulamaya çalışmış, sadeliği önemsemeye başlamıştır. Lüksün ve gösterişin insanın yapısını bozduğunu düşünen Rousseau, bu yazısından sonraki değişimine *İtiraf*lar'da değinmiştir.⁹⁷

Rousseau, *Emile* ve *Toplum Sözleşmesi* adlı eserleri Paris'te yakılıp ardından tutuklama hakkında kararı çıkınca Cenevre'ye sığınır. Daha sonra eserleri burada da yakılarak hakkında tutuklama kararı çıkınca bağlantıları aracılığıyla D. Hume'la iletişime geçerek İngiltere'ye onun yanına gitmiştir.⁹⁸ Daha sonra D. Hume'la arası bozulan filozof farklı isim kullanarak tekrar Paris'e döner. Önceleri kaçak bir yaşam süren Rousseau'ya daha sonra oturma izni verilir. 1770 yılında yerleştiği evde *İtiraf*lar isimli otobiyografisini bitirmiştir.⁹⁹

Rousseau, yaşamı boyunca duygu karmaşaları yaşamış bir filozoftur. Onun bu duygu karmaşaları Voltaire'in yayımladığı isimsiz mektuplarla birlikte bunalımlara yol açmıştır. Filozofun yaşadığı bu bunalımları hiç bitmeyerek paranoid huzursuzlukların başlangıcı olacaktır.¹⁰⁰ O, bu rahatsızlıklarının artması sonucunda 1776 yılında toplumdan uzaklaşır ve *Yalnız Gezenin Düşleri* isimli eserini yazmaya başlar.¹⁰¹ 2

⁹⁶ Kakinç, T., *Rousseau Kimdir, Liberalizm Nedir?*, (1. Baskı), Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., İstanbul 1968, ss. 31-46; Gültekin, Vahdet, *Rousseau*, (1. Baskı), Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001, ss. 23-38.

⁹⁷ Turner, Frank M., *Rousseau'dan Nietzsche'ye*, (çev. Soner Soysal), (1. Baskı), Kafka Yayınları, İstanbul 2019, s.19; Rousseau, *İtiraf*lar, s. 379.

⁹⁸ Damrosch, Leo, *Jean Jacques Rousseau*, (çev. Özge Köprülü), (1. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, ss. 361-363.

⁹⁹ Damrosch, *Jean Jacques Rousseau*, s. 469; Rousseau, *İtiraf*lar, s. 307.

¹⁰⁰ Dent, N. J. H., *Rousseau Sözlüğü*, (çev. B. Gözkân, N. Ilcioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıkaya), (Baskı belirtilmemiş), İstanbul, s. 28.

¹⁰¹ Damrosch, *Jean Jacques Rousseau*, s. 488; Rousseau, *İtiraf*lar, s. 501.

Temmuz 1778 yılında şiddetli baş ağrısı yaşadığını söyleyerek yere yığılan Rousseau beyin kanamasından hayatını kaybetmiştir.¹⁰² Rousseau, vefatından sonra basılmasını vasiyet ettiği *İtiraflar* adlı eserinde yaşamını neredeyse bütün ayrıntılarına kadar anlatmıştır.

¹⁰² Damrosch, *Jean Jacques Rousseau*, s. 496.

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU’NUN AYDINLANMA FELSEFESİNE ELEŞTİRİLERİ

Rousseau’nun Aydınlanma hareketine yönelik eleştirilerinin anlaşılması Aydınlanma hareketi ve onun yaşadığı dönemin anlaşılmasına bağlıdır. Aydınlanma hareketi Orta Çağ’ın son dönemlerinden başlayarak, Rönesans ve on yedinci yüzyıl felsefesinin içinde bulunduğu bir sürecin zirvesidir. Bu sebeple birinci bölümde öncelikle Orta Çağ, Rönesans ve on yedinci yüzyıl felsefi düşüncesine değinilmiştir. Daha sonra ikinci kısımda Aydınlanmanın özelliklerine yer verilmiştir. Aydınlanmanın özellikleri ele alındıktan sonra üçüncü kısımda Aydınlanma kavramı ele alınarak bu kavramdan ne anlaşıldığı ele alınmıştır. Rousseau’nun eleştirilerinin anlaşılmasında döneminin ve yaşamının etkisini görebilmek için de birinci bölümün son kısmında Fransız Aydınlanması içinde Rousseau’nun önemi ele alınmıştır. Bu kısmın sonunda da filozofun yaşamına değinilmiştir. Bu bölümde Rousseau’nun eleştirileri ve felsefesi ele alınacaktır. Rousseau’nun felsefesi ele alındıktan sonra eleştirileri dört başlık altında incelenecektir. Rousseau’nun bu eleştirileri Akıl, İnanç, Uygarlık ve İlerlemecilik başlıkları altında incelenecektir.

2.1. Rousseau’nun Felsefesine Genel Bir Bakış

Rousseau, Batı düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Filozof, içinde bulunduğu toplumda sıkışıp kalmamış, fikirleriyle ve felsefesiyle düşünce tarihinde büyük izler bırakmıştır. Onun düşünce tarihinde öne çıkan isimlerinden biri olmasının nedeni çağının getirdiği değişimleri hemen kabul etmemesi, modernliğin getirdiği sorunları ortaya koymaya çalışması, modernliği ve medeniyeti sorgulamasıdır. Rousseau’nun bu eleştirel tavrı onu hem Aydınlanmacı hem de Aydınlanmayı eleştiren bir filozof yapmaktadır. Onun bu özelliği birçok şeyi savunurken zaman zaman savunduğu şeylerin de getirebileceği zararları ortaya koymaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Rousseau’nun felsefesini ve düşüncelerini onun eserleri çerçevesinde açıklamanın doğru olacağını düşünmekteyiz.

Rousseau'ya göre Avrupa uygarlığı, insanın doğal ihtiyaçlarının yerine entelektüel kültürün doğal olmayan ihtiyaçlarını yerleştirmiştir. Topluma dayatılan davranışlar insanı tekdüzeleştirir ve insan doğal ihtiyaçlarını karşılayamaz ya da ihmal eder. Rousseau bilimin ve sanatın gelişimini insanın ihtiyaçlarına değil egosu ve kibrinin yansımalarına bağlar. Ona göre bilgi sayesinde insanlar gerçek amaçlarını gizleyebilir. Bilginin ilerlemesinin erdeme katkısı olmadığı gibi ahlaksızlığı ve kötülüğü de teşvik edeceğini düşünen Rousseau, bunun yanında erdemi destekleyecek bilimlerin önemsenmediğini düşünmektedir.¹⁰³ O, bu konuyu *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* eserinde ele almıştır. Ona göre bilim ve sanat ilerlemesi insanların ahlaklarında bozulmalara yol açmıştır. Rousseau'nun bu eseri onun kültür ve ahlak alanındaki düşüncelerinin merkezini oluşturmaktadır.

Rousseau, toplumsal ve siyasi birçok düşüncesini *Emile*, *Toplum Sözleşmesi*, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* ve *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temellerine Üzerine Konuşmalar* eserlerinde işlemiştir. O, toplumsal düzenin olduğu gibi kabul edilerek insanların ne kadar değiştirilebileceğini *Emile*'de, insanları olduğu gibi kabul ederek bu düzenin ne kadar iyileştirilebileceğini ise *Toplum Sözleşmesi* eserinde ele almaktadır.¹⁰⁴ Rousseau, doğru ve uygun bir toplumun ancak yetkinleşmiş insanlarla oluşturulabileceğini ve genel iradenin de eğitilmiş bir toplum aracılığıyla etkin olabileceğini düşünür. Bu açıdan bakıldığında zaman *Emile* ve *Toplum Sözleşmesi*'nde arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Mevcut toplum ve toplum düzeninin yetiştirmiş olduğu bireylerle elle tutulur bir sonuca ulaşamayacağını düşünen Rousseau, bu sorunun da ancak eğitimle aşılabileceğini düşünür. Rousseau *Emile*'de bu sorunu işlemiştir. Rousseau *Toplum Sözleşmesi* eserlerinde ise sosyal eşitsizliği ve daha iyi bir idarenin nasıl ortaya koyulabileceğini işler. Rousseau bu düşüncelerini doğayı esas alarak ortaya koyar. Rousseau her şeyin doğasının iyi olduğunu ancak daha sonradan insanın eliyle bozulduğunu düşünür, “Her şey, Yaratıcı'nın elinden çıktığında iyidir; insanoğlunun elinde bozulur.” Filozofun bu iki eserinin yanında toplum hakkındaki düşüncelerini *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temellerine Üzerine Konuşmalar* eserinde ele almıştır. O, bu eserde toplumsal düzende yaşanan değişimleri ilk insandan

¹⁰³ Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 44.

¹⁰⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 773-774.

başlayarak ele almıştır.¹⁰⁵ Onun toplumsal ve siyasi düşüncelerini bu eserleri merkezinde değerlendirebilmek mümkündür.

O, kendi döneminde yaşayan insanları etkilediği gibi kendinden sonraki nesilleri de etkilemiştir. O aynı zamanda, doğa ve hayal gücünün yanında özgün olmayı vurgulayan romantizm akımını da etkilemiştir. Rousseau, çocukluk dönemini bireyin gelişmesinde etkili olan bir aşama olarak görür. Rousseau, bir sistem ya da düşünce kurmaya çalışmamış, insanın hayatında var olan siyasi, psikoloji ve eğitim gibi alanlardaki sorunları ele almaya çalışmıştır.¹⁰⁶

Rousseau, felsefi yönünün yanında edebi bir kişiliğe de sahiptir. Eserlerinin felsefe alanının yanında edebiyat alanında da büyük ses getirmesi onun bu özelliğini göstermektedir. Rousseau'nun kendi döneminde yaşamış olan diğer Fransız filozofların aksine akıcı ve düzenli bir üslubu bulunmaktadır. Onun bu üslubunun yanında eserlerindeki samimiyet, coşkunluk ve inanç düşüncelerinin yayılmasında önemli bir etken olarak görülebilir. Rousseau edebiyata “yeşili ilk getiren” kişi olarak bilinir. Rousseau doğayı ve doğa güzelliklerini eserlerinde işlemiş, kendinden sonra gelen edebiyatçıların tabiatı işlemeleri üzerinde büyük etkisi olmuştur. Rousseau, hayal dünyasının genişliği, eserleri ve geride bıraktığı etkiyle romantizmin babası olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁷ Bu özellikleriyle Rousseau, Avrupa tarihi ve Dünya tarihi üzerinde etkilidir. Rousseau, düşünceleriyle Fransız Devrimine zemin hazırlamış ve insanlar arasındaki eşitliği savunarak özgürlük adına yapılan mücadelelerde esin kaynağı olmuştur.¹⁰⁸

Rousseau, Aydınlanma felsefesini birçok konuda eleştirmiş ve gelişmeleri sorgusuz kabul etmek yerine sonuçlarını düşünerek derinlemesine incelemiştir. Rousseau, geçmişte yaşayan insanların mutlu özgürlüklerini ele alırken aynı zamanda gelecekte bütün yurttaşlarının iradelerini temel alan siyasi rejimin tasarlanmasına zemin hazırlamıştır. Rousseau, eserleriyle siyasi, toplumsal ve eğitim gibi alanlarda büyük izler bırakmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Rousseau, Jean Jacques, *Emile*, (çev. Yaşar Avunç), (8. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 5; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 773-780.

¹⁰⁶ Damrosch, *Jean Jacques Rousseau*, s. 501.

¹⁰⁷ Gültekin, *Rousseau*, s. 106.; Wokler, *Rousseau*, s. 14.

¹⁰⁸ Gültekin, *Rousseau*, s. 100.

¹⁰⁹ Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, IV. cilt, s. 76-85; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 772.

2.2. Rousseau'nun Aydınlanma Akılcılığına Yönelik Eleştirisi

Akılcılık, Aydınlanma hareketini karakterize eden en temel özelliklerinden biridir. Akılcılık, bilginin kaynağı olarak aklı gören felsefi bir yaklaşımdır. Bu düşünceye göre kesin bilgiye göre ancak akıl aracılığıyla ve tümdengelim yöntemiyle ulaşılabilir. Akılcılık, yaşamın her alanında “aklı” öne çıkaran ve aklı temel alan bir yaklaşım türüdür. Bu yaklaşım, inancın ve geleneğin yerine aklın temel alınması gerektiğini savunur. Bu yaklaşıma göre bilginin en önemli örneği matematiktir.¹¹⁰ Aydınlanma düşüncesinin temelinde de matematik ve fizik yöntemleri bulunur. Aydınlanmada ölçülebilen ve test edilebilen bilgi öne çıkarken dini, ahlaki ya da metafiziksel bilgiler önemsiz olarak görülmüştür. Bu sebeple “Akılcılık” Aydınlanmanın en önemli düşüncelerinden biri haline gelmiştir. Akılcılık yaklaşımına göre, aklın tek ölçütü insan ve onun doğa üzerinde egemenlik kurarken oynadığı roldür. *“Düşünceler otomatikleştiği ve araçsallaştığı ölçüde kendi başlarına anlamlı olarak görülmeleri de güçleşir.”*¹¹¹

Aydınlanma hareketinde akıl, ilerleme ve tekniğe (sadece yarar gözetilmesine rağmen) egemen olmuş ve bu egemenliğe son verecek ya da denetleyecek araç kalmamıştır. Bunun sonucunda Aydınlanma düşüncesi dinin, geleneklerin ya da dogmaların karşısında durmuş, aklın etrafında bulunan kuleleri yıkarken kendi kulelerini inşa etmiştir. Orta Çağ'daki dini açıklamak için kullanılan felsefenin yanlış olduğunu düşünen Aydınlanma filozofları deneyi ve gözlemi yüceltirken eleştirdikleri bir yanıla düşmüşlerdir. Aklın, metafiziğin boyunduruğundan çıkması için uğraş veren filozoflar “aklı” duysal olanın boyunduruğuna sokmaya çalışmıştır. “Aydınlanma akılcılığı”, insanın özgür olmasının inançların yıkımına ve aklın zaferine bağlı olduğunu düşünür. Bu düşünce, insanı doğaya hapsederken insanın birliğiyle ilgili bütün ilkeleri belli nedenlere bağlı olarak yok eder ve salt bir yanılğı-sahte bilinç haline getirir.¹¹² Hegel (ö. 1831) Aydınlanma aklının sığ ve durağan bir hale getirildiğini düşünmektedir. Hegel, Aydınlanmanın bilime olan bakışını olumsuz görmüş ve onu deneycilikle

¹¹⁰ Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi*, (1. Cilt), s. 199-200.

¹¹¹ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, (çev. Orhan Koçak), (4. baskı), Metis Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 162-163.

¹¹² Touraine, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, (çev. Hülya Tufan), (4. baskı), YKY Yayınları, İstanbul 2002, s. 63.; Adorno, T. W., M. Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (çev. Nihat Ülner- Elif Öztarhan Karadagan), (2. baskı), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 59.

suçlamıştır. Filozofa göre, akıl bu bilim anlayışı içinde diyalektik yönünü kaybetmeye mahkûmdur.¹¹³

Rousseau, Aydınlanma akılcılığının insanın doğasında bulunan talepleri ve ahlaki ihtiyaçları görmezden geldiğini düşünmektedir. Ona göre bu ihtiyaçlar entelektüel kültüre feda edilmiş ve insanın doğasında bulunan ihtiyaçlarının yerine “yapay” ihtiyaçlar yerleştirmiştir.¹¹⁴ Rousseau, bu durumun ancak Aydınlanma felsefesinin aydınca bir yaklaşımla ele alınması sonucunda aşılabileceğini düşünmektedir. Filozoftan sonra onun bu düşüncesi, filozoflar tarafından akla dönüş özlemi ve varlık konuları merkezinde tartışılmıştır. Rousseau ile birlikte ortaya çıkan düşünce biçimi Touraine’e göre: “(...) İktidara karşı kişisel özgürlüğe ya da kolektif geleneğe değil de, düzensizliğe karşı düzene, özel çıkara karşı doğa ve topluluğa çağrıda bulunan modernizmin içeriden eleştirisidir.” şeklinde ifade edilebilir.¹¹⁵

Rousseau, Aydınlanma filozoflarının düşüncelerinin kabul edilmesi halinde ruhun ölümsüzlüğü, Tanrının varlığı gibi düşüncelerin ve irade özgürlüğünün ortadan kalkacağına inanır. Ona göre bunların ortadan kalkması insanın daha iyi bir hayat sürmesini zorlaştıracaktır. Rousseau’ya göre Tanrının olmadığı bir durumda insanların hayatına sadece maddi nedenler yön veriyorsa veya insan sadece bu dünyayı düşünerek yaşıyorsa (sadece yeme, içme ve çiftleşmek) hayvan gibi yaşamaktadır. Rousseau, bunu kabul edilebilir bir durum olarak görmemektedir.¹¹⁶

Rousseau’ya göre insan zarardadır, zira doğruya giden yol tektir ancak yanlış giden yol sonsuzdur. Filozof, bilim insanların iyi niyetle yola çıktığını varsaydığımızda bile ulaşılan sonucun doğruluğundan emin olamayacağımızı düşünür. O, bu duygu karmaşasında doğrunun ne olacağı konusunda sorular yöneltmiştir. Ona göre doğruya ulaşıldığını varsaydığımızda bu doğrunun iyiye kullanıp kullanılmayacağını da kestirmek zordur. “Bilim araştırmalarında ne tehlikeler, ne

¹¹³ Hegel, G. W. Friedrich, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, (çev. Aziz Yardımlı), (2. baskı), İdea Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 15 ve s. 40.

¹¹⁴ Rousseau, Jean Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, (çev. Ertuğ Ergün), (1. Baskı), Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2003, s. 77-78.

¹¹⁵ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 36.

¹¹⁶ Rousseau, Jean Jacques, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, (çev. Sabahattin Eyüboğlu), (7. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 20.; Skirberkk G. ve N. Gilje, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (Baskı belirtilmemiş), (çev. Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 200.

çıkamaz yollar vardır! Gerçeğe ulaşmak için, ondan gelecek iyilikten bin kez daha zararlı nice yanlışlıklardan geçmek gerekiyor!”¹¹⁷

Rousseau’ya göre insanın doğanın içten gelen sesini dinlemeyip sadece zihne bağımlı kalması akli kısırlaştırır. Bu düşüncesiyle Aydınlanma düşüncesinin her şeyi akılla açıklamak ve soyut ilkeler çerçevesinde düzenlemek isteyen rasyonalist düşüncesine karşı çıkmıştır. Ona göre, soğuk ve kuru entelektüellikten kurtularak duyguya önem verilmelidir. Bunu da kuru akılcılığı kaldırarak canlı duyguyu onun yerine koymada bulur. Böylece duygunun hakkı ve değeri verilmiş olacaktır. Rousseau, Aydınlanma filozoflarından burada ayrılmaktadır. Aydınlanma filozofları akli tek yönlü işlerken Rousseau ilerleyerek duyguları da işlemiştir. Filozof, bütün düşüncelerinde duyguya yer vermiş, kültürün ve eğitimin kısırlılığını akla bağlı kalınmasına bağlamıştır. O, bu kısırlılığın duyguya önem verilerek aşılabileceğini düşünmektedir. Rousseau’nun duygu anlayışı onun bütün düşüncelerinde göze çarpmaktadır.¹¹⁸

Aydınlanma hareketi, herhangi bir dine inanmadan akli temel inanç olarak kabul etmeyi gerekli görür. Aydınlanmanın dinî ya da dini düşünceleri ortadan kaldırmak gibi bir düşüncesi yoktur. Bu düşünce hareketi bireyleri din ve geleneklerin bağıllığından kurtarmaya çalışmaktadır. Onların bu düşüncelerinin ve akla duydukları güvenin daha iyi anlaşılması Aydınlanma hareketinin anlaşılmasına bağlıdır. Aydınlanma hareketinde akıl ve inanç konuları bağlantılı olduğu için bir sonraki kısımda Rousseau’nun din eleştirileri akıl bağlamında ele alınacaktır. Din eleştirilerine geçmeden önce Aydınlanma filozoflarının din ile ilgili düşünceleri ele alınacaktır. Daha sonra Rousseau’nun din hakkındaki eleştirilerini Hristiyanlık, ateizm ve deizm açısından üç boyutlu olarak alınacaktır.

2.3. Rousseau’nun Din Eleştirisi

Akıl, Aydınlanmanın her alanında olduğu gibi dini alanda da öne çıkar ve “akıl dini” Aydınlanmanın temel düşüncesi olmuştur. Buradaki “akıl dini”, aklın kabul ettiği ve benimsediği din veya inanç olarak tanımlanabilir. Bu akıl dininin anlaşılması

¹¹⁷ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 20.

¹¹⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 342.

Aydınlanmada öne çıkan “doğal din-akıl dini” kavramı ve bu kavramın ortaya çıktığı sürecin anlaşılmasına bağlıdır.

Doğal din ya da diğer adıyla akıl dini her türlü dış etkidenden bağımsız, bireyin doğasında bulunan dini ifade eder. Kökeni Stoa felsefesine kadar dayanan bu düşünce aklın ışığında varılan bir inanç anlamına gelmektedir. Doğal din düşüncesine göre doğal olan her zaman akla uygundur. Bu düşüncelerin temelinde Hristiyanlık ve akli bütünleştirme çabası yer almaktadır. Bu uzlaşmacı düşüncede öne çıkan isimler Locke ve Wolff’tur(ö. 1754). Bu uzlaşmacıların yanında sadece akli esas alanlar ise deistlerdir. Locke, dinin yasalarının akla uygun olduğunu ve Tanrının bu yasaları insanların anlayabileceği şekilde gönderdiğini düşünmektedir. Locke’a göre eğer Tanrı bu yasaları göndermeseydi insan akli ile onlara ulaşamazdı bu yüzden vahiy zorunludur ancak yine de akla uygundur. Locke’un bu düşüncesine karşı Wolff, vahyin hem akla uygun olduğunu hem de bazı yönlerinin aklın ulaşamayacağı düzeyde olduğunu düşünür. Aklın sınırları olduğu için vahyi tam olarak anlayamasa da vahyin üzerine düşünürse tek başına ulaşamayacağı yasaların da akılla ters düşmediğini görecektir. Vahyin bir kısmının aklın ulaşamayacak derecede olması aykırı olması anlamına gelmemektedir.¹¹⁹

Locke’a göre dinin kuralları akıl odaklı olmalıdır ancak onun düşünce sisteminde metafizik bulunmadığından sadece akıl odaklı bir felsefe dinde bulunmaz. Hume ise evrendeki her şeyin nedensel bir varlığının olduğunu ve bunun akılla görülebileceğini düşünür. Bu evreni yaratan, var eden bir varlığa inanmak doğaldır ancak bu varlığı bilimle ispatlamak mümkün değildir. Hume bu eserinde inançların çıkış noktasını insanın doğa karşısındaki çaresizliğine bağlar. Doğa karşısında korku ve umut gibi hisleri insana yüce varlık ya da varlıklara ihtiyaç hissettirmiştir. Hume’a göre ortaya çıkan ilk Tanrılar diğer Tanrı inançlarıyla zaman içinde kaynaşmaya başlamıştır. Bu kaynaşmalar çok Tanrılı inançları ortaya çıkarmış daha sonra bütün kutsal şeyler karışmıştır. Bu çok kaynaşmaların sonucunda tek Tanrı inancı ortaya çıkmıştır. Hume, dine sadece akılla yaklaşmamış, insanlık tarihindeki süreci temel alarak yaklaşmıştır.

¹¹⁹ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 83-85.; Cevizci, Ahmet, “Din Eleştirisi” *Felsefe Ansiklopedisi*, (4. Cilt), s. 446.

Hume'a göre insanın davranışlarının ve inançlarının çoğu alışkanlarından kaynaklanmaktadır.¹²⁰

Locke'a göre devlet laik bir düşünceyle din işlerine karışmamalıdır. Filozofa göre insanlar dini inançlarına göre toplanıp örgütlenebilir ve devlete zararları dokunmadığı sürece faaliyetlerine devam edebilir. Locke'a göre aynı şekilde devlet de kendisine zararı dokunmayanları koruyup kollamalı ve herhangi bir mezhebi dayatmamalıdır. Devlet vatandaşlarının vicdani özgürlüklerini sağlamakla görevlidir.¹²¹ Filozof bu düşüncesiyle Hobbes'un devletin seçtiği dinin en doğru din olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Hobbes, bireylerin kendine göre bir din seçmesi yerine; devletin seçtiği dini kabul etmesi gerektiğini düşünürken Locke bu konuda özgürlüğü savunmaktadır. Hobbes'un bu düşüncesi Aydınlanma hareketinin temelinde yer alan akılla bağdaşmazken Locke'un düşünceleri bu hareketle uyumlu olarak görülebilir.¹²² Aydınlanma'nın din düşüncesinin temelinde de Locke'un hoşgörü düşüncesi vardır. Toplumun ya da bireylerin neye inandığı ya da hangi inanca mensup olduklarına devlet karışmaz.¹²³ Aydınlanma düşüncesinde din hakkında en dikkat çeken görüşler Fransa'dan çıkmıştır. Bu sebeple Rousseau'nun "din" eleştirisine geçmeden önce Fransız Aydınlanma filozoflarının dine bakışları ele alınacaktır.

Fransa'da din hakkındaki görüşleriyle öne çıkan isim Voltaire'dir. O, Hristiyanlığı açık bir şekilde eleştirir ve dinin "akıl dini" olması gerektiğini düşünür. Filozof ahlak için Tanrıyı ve dini inanç varlığını önemli görür. Voltaire, Tanrının varlığına teorik olarak inanmayı gerekli görür. Bu teorik inancın temelinde ise insanların ölümsüzlük ve dini inanışları olmasaydı toplumların kurallarının ve düzenlerinin oluşmayacağı düşüncesi yatmaktadır. Filozof Tanrı ve ruhun varlığına inanır. Ona göre bu iki varlık insan aklında doğal bir şekilde bulunmaktadır.¹²⁴ Voltaire'e göre din ve kilise her türlü gelişmenin önünde engeldir. Filozofa göre kilise, politik idare ve insan zihni üzerinde etkinliğini devam ettirmektedir. Bu sebeple eğitimin tekelleşmesinden de kiliseyi

¹²⁰ Şekerci, Ahmet İlhan, *Aydınlanma ve Din*, (1. baskı), İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 203-205; Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 120-123.

¹²¹ Yılmaz, Fikret, "John Locke'un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri", *Kesit Akademi Dergisi*, 2017 (8), ss. 281-304.

¹²² Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, (Baskı belirtilmemiş), Ağaç Yayınları, İstanbul 1993, s. 48.; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 321-326.; Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", ss. 33-40.

¹²³ Yalçinkaya, A. ve M. A. Ağaoğulları, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, (1. Baskı), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013, s. 170.

¹²⁴ Yalçinkaya ve Ağaoğulları, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, s. 170.

sorumlu tutar. Ona göre din toplumu ileriye taşıdığı sürece gereklidir. Eğer din kilise vb. kurumların elinde tekelleşirse tamamen olumsuzdur ve aşılması gereken bir sorundur. Voltaire'in bu düşünceleri Aydınlanma filozoflarının çoğunun görüşleriyle örtüşmektedir.¹²⁵

Din hakkındaki düşünceleriyle öne çıkan bir diğer isim Diderot'dur. Diderot ömrünün sonlarına doğru materyalist düşüncelere daha fazla yaklaşıncı Tanrı düşüncesi onun için bir varsayım haline gelmiştir, onun için doğa artık Tanrı kavramı yerine geçmektedir. Bu da onu panteizme yaklaştırmıştır. Doğa ve din ile ilgili düşünceleriyle öne çıkan bir diğer Fransız filozof D'Holbach'tır. Alman asıllı olan filozof D'Holbach, eserlerinde Tanrı düşüncesinin ortaya çıkma nedenini insanların doğa ile ilgili yeterince bilgili olmamasına bağlamıştır. D'Holbach, Hristiyanlığı ve deizmin temel görüşlerinden biri olan mekanik doğanın bir yaratıcısı olma düşüncesini sert bir şekilde eleştirmiştir. D'Holbach, panteizmi de dini inançlardan çok fazla etkilendiği için reddeder. D'Holbach, Tanrı ve dini inanışların gereksiz korkular oluşturduğunu ve insanın istediği gibi yaşayamamasına sebep olduğunu düşünür.¹²⁶

Aydınlanma filozoflarının din hakkındaki düşüncelerini ele almaya çalıştık. Şimdi Rousseau'nun din hakkındaki düşüncelerini ele almaya çalışacağız. Rousseau'nun dine yönelik eleştirisi Aydınlanmada öne çıkan deizmi ve gittikçe güçlenen ateizmi öne çıkarmaktadır. Batı medeniyetindeki Hristiyanlığın merkezi rolünü düşündüğümüzde Hristiyanlığın tüm saldırılara rağmen durumunu koruduğu görülmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Rousseau'nun dine yönelik eleştirilerini üç yönlü ele almak mümkündür.

Rousseau, din ve politikayı birbirinden ayrı görmemiş ve politik savaşların çoğunu dinle ilişkilendirmiştir. Rousseau, politika gereği toplumların başına bir Tanrı konulduğunu ve bu sebeple inanılan Tanrıların sayısının arttığını düşünür. Rousseau'ya göre artan Tanrıların sayısı bir müddet sonra huzursuzlukları arttırmış ve toplumların kendi Tanrısını öne çıkarmaya çalışmasına neden olmuştur. Tanrısını öne çıkarmaya çalışan toplumlar, başka toplumu etkisi ve hatta yönetimi altına almadan bunu başaramayacağını anlamıştır. Bu durum da toplumlar arasında savaşların başlamasına

¹²⁵ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 111.

¹²⁶ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, s. 339.

neden olmuştur. Rousseau, bu sebeple politik savaşların ortaya çıkışını din ile ilişkilendirmiştir.¹²⁷

Rousseau, dini toplumla ilişkilendirerek önce “genel din” ve “özel din” şeklinde, daha sonra da “insanın dini” ve “yurttaşın dini” şeklinde ele almıştır. Ona göre genel din insan dinidir. Bu dinde Tanrıya içten bir tapınma ve ahlâk ödevleri bulunurken ya da dini törenler bulunmamaktadır. O, bu dine “gerçek Tanrıcilık” demektedir. Rousseau, yurttaşın dinini ise; sadece bir memlekette inanılan din şeklinde tanımlamaktadır. O memleketin dışında bu dine inanan bulunmaz ve bu dine inanmayanlar, inananlar tarafından kâfir hatta barbar olarak kabul edilir. Onlara göre bu dine inanmayanların hiçbir hakkı ya da ödevi yoktur. Rousseau’ya göre bu davranışa “pozitif din hukuku” denilir ve ilk kavimlerin dini de böyledir. Ona göre *“İnsanlara iki çeşit yasa, iki baş, iki yurt veren, aynı zamanda hem dinli hem de yurttaş olmalarını engelleyen daha tuhaf üçüncü bir din vardır.”* O bu dini “papaz dini” şeklinde adlandırmaktadır. Ona göre bu üçüncü dinden karmaşık ve topluma uymayan bir hukuk doğar ve bu hukukun belli bir adı yoktur. Filozofa göre bu üç dinin de eksikleri vardır ancak bunlar içinde en büyük eksiklikler üçüncü dindedir. Bu üçüncü dinde ki eksiklikler çok barizdir ve bunu ortaya koymaya çalışmak da zaman kaybıdır. Rousseau’ya göre toplumsal birliği bozan her şey kötüdür, bireyin kendi öğretileriyle çelişmesine neden olduğu için beş para etmezdir.¹²⁸

Rousseau’ya göre “ikinci din” kurgu ve yanılgılar üzerine kuruludur. Bu din insanları yanıltır, çok çabuk ikna eder ve boş törenlerle onları oyalar. Hoşgörüsüz ve zorbalıkla inancını yaymaya, egemen kılmaya çalışan insanlar yetiştirir. Bu insanlar kendileri gibi olmayanları katlederek tanrıları adına iyi bir şey yaptığını düşünür. Bu insanların çabaları kendi tanrılarına inanan diğer uluslarla savaşmasına yol açar. Bu ikinci dinin avantajlı yönü ise Tanrı sevgisi ve yasa sevgisini bütünleştirerek bireylerin devlete olan bağlılığını arttırır. Rousseau, ikinci dini bir çeşit teokratik yönetim olarak görmektedir.¹²⁹

Rousseau’nun birinci ya da insanlık dinine göre aynı Tanrı’ya inanan insanlar birbirini kardeş olarak görür ve bu bağlılık ölümle bile ayrılmaz. Rousseau’ya göre bu din yüce ve gerçek dindir. Ona göre bu din Hristiyanlıktır. Rousseau’nun burada

¹²⁷ Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, (çev. Vedat Günyol), (9. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 124.

¹²⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 129-130.

¹²⁹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 129-132.

kastettiği din o dönemde yaşanan Hristiyanlık dini değil gerçek ve öz olan “İncil dini”dir. Bu din ise politik düzenle ilişkili olmadığı için önceki nesilden aldığı gücü yine aynı şekilde bir sonraki nesle bırakır, insanların devlete ve diğer kurumlara bağlılığını azaltır. Bu durum bireylerin toplum düzeni oluşturmasını ve var olan düzene uyum sağlamasını zorlaştırır. Bu insan dini gerçek manada Hristiyan olan bir halk için bir Hristiyan’ın düşünebileceği en yetkin toplumun kurulmasını sağlar. Bu düşüncenin yaratacağı en büyük güçlük ise Hristiyanlığın kuracağı toplumun gerçek manada bir insan topluluğu olamayacağıdır. Rousseau, bu toplumun en güçlü ve sürekli bir toplum olamayacağını düşünür. İstenene göre herkes ödevini yapmalı, halk yasalara boyun eğmeli, lüks olmamalı, askerler ölümü önemsememeli ve kimsenin kendini göstermesine gerek olmamalıdır.¹³⁰

Rousseau, Hristiyanlığın tamamen ruhani olduğunu ve bu dünyayla değil öbür dünyayla uğraştığını düşünür. Ona göre Hristiyanlık, bireylerin dini görevlerini yerine getirmesini sonuçlarından daha çok önemser. Bu dini kınayacak kimse bulunmasın yeter, bu dünyadaki düzen onlar için çok önemli değildir. Ona göre bu bozuk düzenler, kötü yöneticileri meşrulaştırmaktadır. Devlet gelişme halindeyse vatandaşlarının mutluluğundan yararlanmaya cesaret edemez, yurdunun şanıyla övünmez, devlet dağılmaya başlarsa kullarına inen Tanrının eline rahmet okutur. Eğer toplumun mensubu olan bireyler iyi birer Hristiyan olurlarsa toplumun düzeni ve dengesi bozulmaz. Her ne kadar Hristiyan öğretileri diğer insanlar için kötü şeyler düşünülmesine izin vermese de, idareyi ya da devletin belli bir bölümünü ele geçiren kötü niyetli kişi saygı görmeye başlar. Bu kişi saygı görmeye başladıktan sonra elindeki yetkileri kötüye kullanmaya başlar ve bu yetkilerle devleti, gerektiğinde zor kullanarak, ele geçirir. Bu kişi topluma Tanrının cezası olarak gönderilmiştir. Hristiyanlığın yumuşak huyluluğu bu kişiyi yerinden etmeye çalışmaz. Zira bu adamı yerinden etmek için zor kullanmak gerekebilir ama Hristiyanlık öğretileri zor kullanmaya karşıdır. Hristiyanlığa göre bu dünya geçicidir, insanın köle ya da özgür olmasının çok önemi yoktur, olacak olana boyun eğilmelidir. Rousseau’nun burada “yazgı” kavramı üzerinde durduğu söylenebilir.¹³¹

¹³⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 129-132.

¹³¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 131-132.

Rousseau'ya göre birey, kendi devleti başka bir devletle savaştayken düşünmeden savaşa katılmalı, savaştan kaçmayı aklına bile getirmemeli hatta savaşırken yenmekten çok ölmesini bilmelidir. Bireyler üzerlerine düşeni yaptıktan sonra yenmeleri ya da yenilmeleri onlar için önemli değildir. Onlar Tanrıya teslim olmuşlardır, onlar hakkında Tanrının neyin iyi neyin kötü olduğunu bildiklerini düşünür ve yazgılarına teslim olurlar. Bu insanların karşılına yurt sevgisiyle yanan insanlar geldiğinde bu kişiler savaş meydanında darmadağın olurlar. Çünkü yurttaş insanlar ölmek için değil kazanmak için savaşır, galip gelebilmek için yemin ederler. Ancak Hristiyan sofular böyle bir yemin edemezler çünkü onlar böyle bir yemin edecek olursa Tanrıyla boy ölçüşmeye kalkışmış sayılırlar.¹³²

Rousseau, Hristiyanlığın zorbalığa elverişli olduğunu, bağlılık ve kölelik öğütleri verdiğini ve gerçek Hristiyanlar için bu hayatın önemsiz olduğunu hatta köle olmak için yaratıldığını düşünür. *“Hristiyan askerler iyinin iyisidir diyorlar bize. Hayır, değildirler diyorum ben de: Bir örnek göstereyim bana. Ben Hristiyan orduları diye bir şey tanımiyorum.”* diyen Rousseau, Haçlı seferlerinde bulunan askerlerin kilisenin yurttaşı ve papanın askerleri olduğunu düşünür. Rousseau'ya göre bu askerler papanın ruhsal ülkesi için savaşır. Bu ruhsal ülke kilise tarafından bir şekilde gerçek dünyaya yerleştirilmiştir. Bunun bir çeşit paganlık olduğunu düşünen Rousseau, Hristiyanlar arasında din savaşı olmayacağını düşünür. Pagan imparatorların hüküm sürdüğü dönemde Hristiyan askerlerin cesur olduğunu düşünen Rousseau, bunu bir onur yarışması olarak görür. Bu dönemin sona ermesiyle “haç kartalı kovunca” Hristiyan askerlerin onur yarışmasını bıraktığını ve cesurluklarını günden güne yitirdiğini düşünür.¹³³

Rousseau, Tanrı tarafından tüm insanların kalbine aynı şeyi söylediğini ancak ulusların Tanrının söylediklerinden kendilerine göre anlamlar çıkardığını düşünür. *“Yalnızca Tanrı'nın insanların yüreğine söyledikleri dinlenmiş olsaydı, o zaman dünyada bir dinden başka din olmazdı.”*¹³⁴ Rousseau, dinsel törenleri dinden ayrı tutmuştur. Rousseau'ya göre Tanrı ibadet olarak yüreğin ibadetini ister bu da, eğer içten olursa, tek biçimlidir. Rousseau, Tanrının şekillere (papazın kıyafetine, söylenen sözlere

¹³² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 131-132.

¹³³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 133.

¹³⁴ Rousseau, Jean Jacques, *Emile*, (çev. Yaşar Avunç), (8. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 415.

ya da dizinin üstüne çökmeye) önem vermediğini düşünür. “Tanrı kendisine düşünce ve gerçekte ibadet edilmesini ister.” Rousseau’ya göre dıştan yapılan ibadetler tekdüze olmalıdır ve bu tüm insanların görevidir. Bu ibadetlerde vahye gerek yoktur, disiplinin olması yeterlidir.¹³⁵

Rousseau’nun inancında dogmatik ve vahiy yoktur, o doğal din anlayışını benimser. “Ulaşmış olduğum noktayı, tüm inananların daha usa yatkın bir ibadet biçimine ulaşmak için yola çıktıkları ortak nokta gibi görerek, her dinin öğelerini ancak doğal dinde buluyordum.”¹³⁶ Rousseau’ya göre dogmalar doğal dine zarar verir. Rousseau’ya göre Tanrı doğada, kırdan ya da ormanlarda hissedilendir. Rousseau, vicdanı ruhun insandaki ilahi sesine benzetmiştir ve ona göre Tanrıya başka yollarla değil de kalben inanılmalıdır. Rousseau, doğayı ve doğa güçlerini incelemiş ve olayların sonsuza kadar nedensel olarak gidemeyeceğini düşünerek bir ilk irade olması gerektiğini ileri sürmüştür. Rousseau’ya göre doğaya can veren ve doğayı yöneten bu ilk iradedir. Rousseau, bu iradeye olan inancını “bu da benim ilk dogmam, ilk inancım” diye tanımlamıştır.¹³⁷ Rousseau’nun bu görüşüyle ateizmden ayrıldığını ve deizm görüşünü benimsediği söylenebilir.

Rousseau’ya göre din ve politika tek elde toplanmalıdır. Ona göre din egemenin denetimi altında olmalıdır. Rousseau’nun din anlayışı yurttaş dininin ve insan dininin olumlu yanlarının birleştirildiği din anlayışıdır. Onun bu dini düşüncesinin kapsamı sadece kamu alanıdır. Rousseau’ya göre egemen varlık kimseyi inanmak ya da inanmamak için zorlayamaz. Rousseau’nun bu düşüncesinin kamuyla sınırlı olması, egemenin yurttaşları üzerinde sadece kamusal anlamda yetkisi olduğunu düşünmesine bağlanabilir. Ona göre yurttaşların her biri dilediği dini benimseyebilir. Rousseau’ya göre politik ve ahlaki açıdan önem taşıyan din, bireylerin yurttaşlık duygularını sevmesini ve onların ahlaklı olmasını sağlar. Rousseau’nun sözünü ettiği bu dine “sivil din” denilmektedir. Rousseau’ya göre bu dini benimsediğini herkesin önünde belirterek bu dine inanmadığını belli edecek şekilde davrananlar idam edilebilir. Çünkü onlar yasalara karşı yalan söylemiş ve böylece en büyük suçu işlemişlerdir.¹³⁸ Rousseau’nun bu sivil din düşüncesi diğer dinlerin önüne geçmek ya da arkasında kalmak gibi amaçlar

¹³⁵ Rousseau, *Emile*, s. 415-416.

¹³⁶ Rousseau, *Emile*, s. 415-416.

¹³⁷ Rousseau, *Emile*, s. 379-380.; Cevizci, “Din Eleştirisi” *Felsefe Ansiklopedisi*, (4. Cilt), s. 101.

¹³⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 133.

taşınamamaktadır, aksine diğer dinlerle birlikte devam etmek gibi bir amacı da vardır. Onun bu düşüncesi diğer dinlerin dogmatik düşüncelerinin yurttaşlık bilincine aykırı olmadığı sürece geçerlidir. Görüldüğü üzere onun bu düşüncesi, yeni bir dini anlayış ortaya koymak yerine halkın yurttaşlık bilincini artırmak amacıyla ortaya koyulmuş bir düşüncedir. Ona göre genel istemin sürekliliğinin sağlanması, sorun yaşamadan işlemesi ve yasalara itaatin sağlanabilmesi ancak böyle bir inanç birliği yardımıyla yetiştirilen bireylerle mümkündür.

Rousseau'nun din anlayışı aslında “akıl dini” denilen deizmle tam anlamıyla örtüşmemektedir. Rousseau, dini akıl işi değil de gönül işi olarak görür. Buradaki gönülden kasıt ise “duygu” dur. Rousseau, dini dogmaların insanın zihnini çocukluğundan itibaren karıştırdığını ve doğal din duygusunu tahrip ettiğini düşünür.¹³⁹ Rousseau'ya göre toplum ve siyasi amaçlar barından sivil din düşüncesi insanların birbirleri arasında uyumu ve anlaşmayı sağlayan duygusal ilkelerden oluşmaktadır. Ona göre bu duygusal ilkeler olmadan iyi yurttaş da iyi bir uyruk da olmak mümkün değildir.¹⁴⁰

Rousseau, aklın ön planda olduğu bir din yaratma çalışmasına karşı çıkmış ve akıldan çok duyguyu öne çıkarmaya çalışmıştır. Duyguyu öne çıkarmaya çalışırken akli geri plana atmamıştır ancak filozof duyguyu akıldan daha güçlü görür.¹⁴¹ Aklın yerine duygunun konması gerektiğini düşünen Rousseau'nun din anlayışının temelinde de duygu bulunmaktadır. Rousseau, materyalizmin ateizmini benimsemediği gibi deizmin “akıl dini” öğretisini de benimsemez, bunların karşısında savaşıır. Rousseau, dinin kafayla değil duygularla anlaşılabilceğini düşünür. Rousseau bu “duygu dinini” ne Hristiyanlıkla ne de diğer pozitif dogmalarla uzlaştırmaz.¹⁴² Ona göre bütün dinlerin en iyisi en açık olanıdır. Rousseau'nun doğal din ve duygu hakkındaki görüşleri romantizm akımı üzerinde büyük etki yaratmıştır. Rousseau'yu romantizm akımının babası olarak da görülmektedir.¹⁴³

¹³⁹ Rousseau, *Emile*, s. 413.

¹⁴⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 134.

¹⁴¹ Rousseau, *Emile*, s. 390.

¹⁴² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 342.

¹⁴³ Rousseau, *Emile*, s. 41.; Gültekin, *Rousseau*, s. 106.

2.4. Rousseau'nun Uygarlık Eleştirisi

Uygarlık ya da medeniyet bir toplumun sanat, düşünce, bilim, maddi ve manevi değerlerinin tamamını kapsar. Medeniyet ve uygarlık kelimeleri her ne kadar aynı anlama gelse de uygarlık kavramının kapsamı daha geniştir. Medeniyet toplumun belli bir bölgede belli zamanlar içinde ortaya koyduğu ürünleri ifade etmektedir. Buna karşın uygarlık kavramı çok uzun süredir bütün insanlığın akli ve bilimsel çalışmalarıyla ortaya koyduğu düşünceyi ifade etmektedir. Uygarlık kavramı Aydınlanmayı karakterize eden bir başka kavramdır. Aydınlanma filozofları içinde Rousseau uygarlığa farklı açıdan yaklaşmış ve uygarlığın getirebileceği olumsuzlukları eleştirileriyle ele almıştır.

Rousseau, yaşamı boyunca “özgürlük” kavramını önemsemiş, başkası ya da başkalarının egemenliği altında yaşamayı kabul etmemiştir. Hayatına bakıldığı zaman baskı ya da başkasının egemenliğine girmeyi reddederek ilk fırsatta kendisini doğaya attığı görülecektir. Bu onun doğaya ve özgürlüğüne olan düşkünlüğüne örnek olarak verilebilir. Rousseau'nun özgürlük düşüncesi onun düşüncelerinin büyük bölümünde izler taşımaktadır. Onun özgürlük hakkındaki düşünceleri en fazla siyaset felsefesinde göze çarpmaktadır. Rousseau, insanın yaşamı ve haklarının elinden alınmadığı bir düzende yaşamayı hayal eder. Rousseau, insanların özgür yaşayıp özgür ölmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁴⁴ Rousseau'nun özgürlük hakkındaki düşüncelerini özellikle *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni* eseri merkezinde ele aldığını gördük. Bu sebeple filozofun özgürlük hakkındaki düşüncelerini bu eseri merkezinde ele alacağız.

Rousseau'ya göre insanlar, savaşlar ya da doğal afetler nedeniyle birleşerek üst bir kurum oluşturmaya karar vermiştir. İnsanların güçlerini birleştirerek oluşturdukları kurum yetkilerle donatılmıştır. İnsanlar, özgürlüklerinin büyük kısmını feda ederek özgürlüklerini korumak amacıyla bu kuruma tabi olmaya karar vermişlerdir. “*Hepsi düşünmeksizin, özgürlüklerini emniyete almak umuduyla zincire vurulmaya razı oldular; çünkü yeterli deneyim sahibi olmadan siyasi kuramların tehlikelerini öngörecektir kadar akıllı değildiler.*”¹⁴⁵ Rousseau, bu durumu zengini güçlendirmek,

¹⁴⁴ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 8.

¹⁴⁵ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 79-81.

fakire ise zincir vurmak olarak görür. O, bu kurumun kurulmasıyla birlikte doğal özgürlüğün dönüşü olmayacak şekilde yok edildiğini düşünür. Rousseau, bunu zenginlerin yaptıkları haksızlıkları meşru göstermelerinin doğuşu olarak görür. Filozofa göre bu durum fakir insanları köleliğe sürükleyen kanun ve toplumun ortaya çıkışıdır. Bu birleşen güçlere karşı insanlığın geri kalanı da kendi aralarında birleşerek diğerlerine karşı özgürlüklerini korumaya çalışmışlardır. Böylece insan özgürlüğünden vazgeçerek zincire vurulmayı kabul etmiştir.¹⁴⁶ Rousseau, özgürlüğü tanımlarken uygar insan ve barbar insanı kıyaslayarak şu örneği vermektedir.

Terbiye edilmiş bir at kamçı ve mahmuza sabırla dayandığı halde uysallaşmamış vahşi bir at, gem daha yaklaşırken nasıl yelelerini kabartır, ayağıyla toprağı döver ve coşkun bir halde hırçınlaşır, tepinirse, barbarlık halindeki insan da uygar insanın hiç mırıldanmadan taşıdığı boyunduruğa başını eğmez, alışmaz ve en fırtınalı özgürlüğü sakın bir kulluğa yeğ sayar.¹⁴⁷

Rousseau'ya göre uygar insan, özgürlüğünden vazgeçmiş, zincire vurulmaya razı olarak barışı ve huzuru özgürlüğüne tercih etmiştir. Rousseau'ya göre tek dertleri özgürlükleri olan ilkel-hür insanların açlığa ve sefaletle direnerek yaşamaları özgür insanların işidir. Ona göre Avrupa'nın yaşam tarzından haberi olmayan bu insanlar varken uygar insanların özgürlük üzerine düşünce geliştirmeleri doğru değildir. Rousseau onları köleleşmiş olarak görmektedir ve onların “barış” olarak gördüğü bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *“Biliyorum ki, kulluşmuş insanlar zincirlerinin getirdiği huzura şükranlarını sunuyorlar ve perişan hallerini barış hali olarak algılıyorlar.”*¹⁴⁸

İlkel insan sadece huzur ve özgürlük içinde yaşar; yalnızca yaşamak ve aşırı çaba harcamamak ister; bir Stoacının sarsılmazlığı bile onun umursamazlığının yanına yaklaşamaz. Diğer yandan medeni insan, sürekli hareket halindedir, ter döker, azimle çalışır ve daha yorucu işler bulmak için beynini zorlar. Yaşamının son anlarına kadar tatsız işlere katlanır ve hayatını kazanabilmek için ölüm tehlikesini göze alır ya da ölümsüzlük kazanabilmek için hayatından vazgeçer.¹⁴⁹

Rousseau, uygar insanın ilkel insanı eşit olmayan şartlarda kolayca yenebileceğini düşünmekte, durum şartlar eşit olduğunda ise yenilginin taraflarının da değişeceğini ifade etmektedir. Rousseau, ilkel ama özgür insanın eşit şartlarda, silahsız ve çıplak

¹⁴⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 81-82.

¹⁴⁷ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 85.

¹⁴⁸ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 86.

¹⁴⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 99.

şekilde, kazanacağından şüphe etmez. İlkel insanın özgürlüğü, onun vücudunu her türlü mücadeleye hazırlarken uygar insanın vücudunun makinelerin hayatına girmesiyle ve lüks peşinde koşmasıyla tembelleştiğini düşünmektedir.¹⁵⁰

Rousseau, Alman filozof Pufendorf'un (ö. 1694) "(...) aynı sözleşme ve anlaşmalarla mülklerimizi birbirimize aktardığımız gibi, kendimizi diğer insanlar uğruna özgürlükten yoksun bırakabiliriz." bu görüşüne katılmaz. Rousseau'ya göre bireyin malının bir başkasına geçmesi artık o malın önceki sahibiyle alakası kalmadığı yani isterse yeni sahibinin onu kötüye kullanabileceği anlamına gelmektedir. Bu durum özgürlük için geçerli değildir, insanın özgürlüğünün suiistimal edilecek olması insanı yakından ilgilendirir. Rousseau'ya göre bunun yanında mülk edinme hakkı insanların elinden doğmuştur, kişi sahibi olduğu mülkiyetten dilediği gibi faydalanabilir. Rousseau'ya göre mülkiyet hakkı bireysel ancak özgürlük ve yaşam hakkı tüm insanlığa doğanın sunduğu doğuştan gelen bir haktır. Rousseau, bu haklardan birinden vazgeçilmesini pek mümkün görmemektedir. *"Birinden vazgeçerek varlığımızı alçaltırız; diğerinden vazgeçerek, onu elimizden geldiğince yok etmiş oluruz; hiçbir maddi çıkar herhangi birinin zararını telafi edemeyeceği için, karşılığında ne alırsak alalım mantık ve doğaya hakaret etmiş sayılırız."* Rousseau'ya göre birey bu haklarının ikisinden birinden vazgeçerse akla ve doğaya aykırı davranmış olur. Ona göre insan, sahip olduğu hiçbir mülküne bu hakları kadar değer vermemelidir.¹⁵¹ Rousseau, insanın doğa durumunda özgürlüğünün bir hak değil zorunluluk olduğunu düşünür.¹⁵² Rousseau'nun özgürlük hakkındaki eleştirilerinden sonra onun eşitsizlik eleştirilerini ele alacağız. Onun eşitsizlik eleştirilerini de *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni* eseri merkezinde ele aldığını gördüğümüz için filozofun eşitsizlik hakkındaki düşüncelerini bu eseri merkezinde ele alacağız.

Rousseau, insanlar arasında iki tür eşitsizliğin olduğunu düşünmektedir. Bu iki eşitsizliklerden ilki doğal; ikincisi ise siyasal-ahlaki eşitsizliktir. Ona göre doğal eşitsizliğin kaynağı doğadır ve bu eşitsizlik yaş, zekâ, sağlık ve fiziksel farklılıkları doğurur. Rousseau, siyasal ya da ahlaki eşitsizliğin töreye dayandığını ve insanların onayıyla ortaya çıktığını düşünür.¹⁵³ Rousseau, bu ikinci eşitsizliği "manevi-politik"

¹⁵⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 32.

¹⁵¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 88-89.

¹⁵² Rousseau, *Emile*, s. 75.

¹⁵³ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 26-27.

eşitsizlik olarak da adlandırmaktadır. Rousseau, doğal eşitsizliğin doğa tarafından belirlendiğini düşünür ve doğal eşitsizliği eşitliğe aykırı görmez.¹⁵⁴ Rousseau'nun doğal eşitsizlikle ilgili görüşleri “Rousseau'nun İlerlemecilik Eleştirileri” başlığı altında doğa ve doğal insanla ilgili eleştirileri aktarılırken detaylı olarak ele alınacaktır.

Rousseau siyasal eşitsizliğin, insanların kendi aralarında anlaşmalarından dolayı ortaya çıktığı için, detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiğini düşünür. Rousseau, siyasal eşitsizliklerin tarihi sürecini göz önünde bulundurmak, gelişimlerini değerlendirmek, kanunun doğayı egemenliği altına almasını incelemek ve açıklamak amacıyla söylevini yazdığını söylemektedir.¹⁵⁵ Rousseau'ya göre siyasal eşitsizlik doğadan uzaklaşmayla ortaya çıkmıştır. Rousseau, doğal eşitsizliğin tarih boyunca evirilerek siyasal eşitsizliklerin ortaya çıktığını düşünmektedir. Ona göre doğadan uzaklaşmanın nedenleri bulunursa siyasal eşitsizliklerin de nedenleri bulunacaktır. Rousseau, siyasal ve doğal eşitsizlik ayrımıyla eşitsizliği derinlemesine inceleme imkânı sağlamıştır.

Rousseau'nun doğa durumunda-bireysel yaşayan insanla ilgili görüşlerine “ilerlemecilik eleştirileri” başlığı altında, onun doğa ve doğal insan ile ilgili eleştirileri ele alınırken, yer verilecektir. Şimdi onun toplum durumundaki insan ve toplumla ilgili eleştirilerini ele alacağız.

On yedinci yüzyıl düşüncesinin dünya görüşü, insanı merkeze alan ve her türlü toplumsal-dini tabakaların eleştirildiği bir düzene dayanır. İnsanı merkeze alan bu düşüncede aklın hâkim olduğu söylenebilir, bu neredeyse bütün filozofların aynı fikirde olduğu bir konudur. Rousseau, bu fikir birliğinden farklı olarak akli birincil nitelikte görmez. Rousseau'ya göre akıl ancak duygunun harekete geçirmesiyle önem kazanır. Rousseau, birlikte yaşamı aklın kendiliğinden bulduğu keşif olarak değerlendirir. Rousseau'ya göre birlikte yaşam fikri duygusal birliktelik gerektirir. Bu birliktelik ise ancak aklın icadıyla olabilir.¹⁵⁶ Rousseau, birlikte yaşamla uygarlığın ortaya çıktığını düşünmektedir ve uygar toplumun gerçek kurucusunu şöyle tanımlamaktadır: “Bir parça toprağı himayesine almış, ‘Bu benim’ diyebilen ve ona inanacak kadar saf insanlar bulmuş ilk insan, medeni toplumun gerçek kurucusudur.” Rousseau'ya göre eğer

¹⁵⁴ Rousseau, *Emile*, s. 8.

¹⁵⁵ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 27.

¹⁵⁶ A. Yıldırım, (2013), *Jean-Jacques Rousseau'nun Düşüncesinde “Birlikte Yaşam Olanağı”na Karşın Politik Çıkmazlar*, <https://www.researchgate.net/>, (24.02.2021)

insanlar bu uygar toplumun ilk kurucusuna karşı çıkabilseydi savaşlardan, cinayetlerden, vb. kurtulacaktı.¹⁵⁷

Rousseau, insanlığın dođa durumundan uygar durumuna birden geğmediğini, bu geğişin uzun bir sũreęle mũmkũn olduğunu dũřũnmektedir. Rousseau, insanın toplumsallaşmasını-doğadan kopuşunu evreler halinde incelemiştir. Ona gũre ilk evre doğanın insanın ẽnũne fiziksel engeller ęıkarmaya başlamasıyla ve insanın bu engelleri aşmaya ęalıřmasıyla başlamıştır. Rousseau, doğanın ẽnlerine ęıkardıđı engelleri ařan insanların bũyũk ęaptaki engeller (doğal afetler, deprem, sel, vb.) sebebiyle bir araya geldiklerini ve beraber yaşamaya başladıklarını dũřũnũr. *“İnsanların bir araya gelmesi bũyũk ẽnłũde doğal felaketlerin ũrũnũdũr (...).”* Ona gũre bu felaketlerin yanında mevsimsel değişiklikler de insanların bir araya gelmesi ięin başka sebeptir. Ona gũre insanlar bu felaketlerden ẽnceleri korkarak dağınık halde yaşasalar da daha sonradan kayıplarını azaltmak ve ihtiyağlarını karşılamak ięin birlikte yaşamaya başlamıştır.¹⁵⁸

Rousseau’ya gũre eđer insanlar ihtiyağlarını gidermek ve kayıplarını azaltmak ięin bir araya gelmeseydi insan tũrũnũn sonu gelebilirdi. *“Ama insanlar yeni gũçler yaratamadıklarında, eldeki gũçleri birleştirip kullanmaktan başka bir řey yapamadıklarına gũre, kendilerini korumak ięin yapacakları tek řey, (...), bu gũçleri bir tek dũrtũcũ gũçle yũnetmek ve elbirliği ile harekete geğirmektedir.”*¹⁵⁹ Bu gũç birliği Rousseau’nun “doğanın ilk kuralı” olarak gũrdũđũ insanın kendi varlığını korumaya ẽnzen gũstermesiyle de ağıklanabilir.¹⁶⁰ Rousseau, dođa karşısında kayıplarını azaltmaya ve ihtiyağlarını gidermeye ęalıřan insanın toplumsallaşmasındaki en ẽnemli neden olarak onun zayıflığını gũrmektedir. *“İnsanı toplumcul yapan řey zayıflığıdır.”*¹⁶¹

Rousseau, ihtiyaçları için bir araya gelen insanın teknik anlamda buluşlar geręekleřtirince bir sonraki aşamanın başladığını dũřũnũr. Ona gũre mevsimlere karşı insanlar konutlar inşa etmeye başlar ve insan bũylece yerleşik hayata geğer. Teknik anlamda aletler ũretmeye başlayan insanın hayatı kolaylaşmış ve lũks insanın hayatına

¹⁵⁷ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kũkeni*, s. 66.

¹⁵⁸ Rousseau, Jean Jacques, *Melodi ve Mũziksel Taklit ile İlişki İçinde Dillerin Kũkeni Țstũne Deneme*, (ęev. Ȗmer Albayrak), (7. baskı), Tũrkiye İş Bankası Kũltũr Yayınları, İstanbul 2017, s. 44.; Rousseau, *Toplum Sũzleřmesi*, s. 13.

¹⁵⁹ Rousseau, *Melodi ve Mũziksel Taklit ile İlişki İçinde Dillerin Kũkeni Țstũne Deneme*, s. 44.; Rousseau, *Toplum Sũzleřmesi*, s. 13.

¹⁶⁰ Rousseau, *Emile*, s. 254.

¹⁶¹ Rousseau, *Emile*, s. 297.

girmiştir. Lüksün insan hayatına girmesiyle insan zorunlu olmayan bu ihtiyaçlara bağımlı hale gelmiş ve daha sonra insanlar bu lüks ihtiyaçlar üzerine hayatlarını kurmaya başlamıştır. Rousseau, insanların zorunlu olmayan ihtiyaçlara göre davranmasını eşitsizliğin ilk adı olarak görmektedir. Bu aşamadan sonra insanlar birlikte yaşamaya başlamıştır. Çünkü ihtiyaçlarını giderebilmek için diğerlerine muhtaçtır. İnsanların yaşamına böylece beğenilme duygusu ve bunun getirmiş olduğu saygınlık duygusu da girmiş oldu.¹⁶²

Kulübelerinin önünde ve büyük bir ağacın etrafında toplanmaya kendilerini alıştırdılar; sevginin ve refahın gerçek tohumları olan şarkı söyleyip dans etmek, erkek ve kadınların birleşip başka hiçbir şey yapmadıkları bir eğlence, daha doğrusu bir vazife biçimini aldı. Her birey diğer üyeleri saymaya ve karşılığında sayılmayı dilemeye başladı; böylece halkın itibarına bir değer atanmış oldu. Kim en iyi şarkı söyleyip dans ettiyse, kim en güzel, en güçlü, en hünerli veya en belagatlı ise, en sayılan kişi olurdu. Bu, eşitsizliğe ve aynı zamanda yozlaşmaya doğru atılan ilk adımdı.¹⁶³

Rousseau, bu dönemi en uzun süren aşama ve “devirlerin en mutlusu” olarak görmektedir. Rousseau’ya göre bu dönem, bir rastlantı sonucu son bulmuştur ve bu insanlar için hiç iyi olmamıştır. Rousseau, bu döneme ait bilgileri “*insanın, dünyanın gençliğini temsil eden ve art arda gelen gelişmelerin bireyin mükemmelliğine oldukça yönelik olduğu bu halde kalma niyetinde olduğunu, fakat gerçekte türün sonuna doğru ilerlediğini kanıtlar gibidir.*” şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶⁴

Rousseau’ya göre rastlantısal olarak biten sürecin ardından bir sonraki süreç gelmektedir. Rousseau’nun rastlantısal olandan kast ettiği ise sanayi ve tarımda yaşanan gelişmelerdir. Ona göre bu değişim büyük bir devrimdir. Filozofa göre sanayi ve toplumda yaşanan bu gelişmeler, insanlığı felakete sürüklemiştir. Bu felaketlerin sorumlusu buğday ve demir olurken bunların getirdiği kötülüklerin başında ise “uygarlık” vardır. Demirin işlenmesiyle birlikte toprağın ekilip biçilmesi kolaylaşmış ve insanlar ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye başlamışlardır. Toprağın kullanılmaya başlamasıyla beraber toprağın paylaşımı sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorun “mülk” kavramını ortaya çıkarmış, mülklerin ortaya çıkmasıyla birlikte adalet kuralları doğmuştur. Rousseau’ya göre üretimin bu şekilde artması refahı yükseltmiş ve insanları birbirine daha bağımlı hale getirmiştir. Rousseau, uygarlığın kurucusu olarak

¹⁶² Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 70-72.

¹⁶³ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 72.

¹⁶⁴ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 72-73.

tanımladığı “*Bir parça toprağı himayesine almış (...), Bu benim’ diyebilen (...)*” kişiyi örneklerken de “mülk” kavramına dikkat çekmektedir. Ona göre özel mülkiyet insanlara büyük kötülükler getirmiştir. Rousseau’ya göre özel mülkiyet insanlar arasında huzursuzluklar yaratarak birbiriyle geçinmelerini zorlaştıracak ve dengeleri bozacaktır.¹⁶⁵

Rousseau, özel mülkiyetin tam anlamıyla ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmemektedir. O, toprakların insanların tamamına ait olmaması gerektiği fikrini *Anayasa Projeleri*’nde, yurttaşların sınırlı olarak toprak sahibi olabilmeleri fikrine *Toplum Sözleşmesi*’nde değinmektedir. Rousseau, özel mülkte en önemli sıkıntı olarak mülklerin belli kişilerin elinde toplanarak diğerleri üzerinde baskı yapabilmesine bağlar. Ona göre insanların birbirine muhtaç hale gelmesi toplumsal iş bölümünde onların uzmanlaşmaya çalışmasına ve aralarındaki bağın iyice kuvvetlenmesine yol açar. Rousseau bu iş bölümünün eşitsizlikler arasındaki farkı arttırdığını düşünmektedir. Ona göre bu durum doğal eşitsizliklerden(zekâ, güç, vb.) kaynaklanan eşitsizlikleri daha da derinleşerek çıkar çatışmalarının artmasına ve rekabet gibi duyguların ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Rousseau’ya göre ilişkilerin bu derece yoğunlaştığı bir dönemde eğer dengeler gözetilseydi eşitlik korunurdu. “(*...örneğin demir kullanımı ve mal tüketimi sürekli birbirini tam olarak dengelemiş olsaydı; eşitlik korunmuş olurdu.*)”¹⁶⁶ Rousseau, bu evreden sonra olabilecek tahmin etmenin zor olmayacağını düşündüğünü belirterek sonra son evrenin değerlendirmesine geçmiştir.¹⁶⁷

Rousseau, insanların ihtiyaçlarının devam etmesi ve her gün artması sonucunda artık toplumdan ayrılamaz bir parça haline geldiğini düşünür. Bu sebeple ona göre artık insanlar saygı görebilmek için olmadıkları gibi davranmaya başladılar. “*Eğer zenginse, diğerlerinin hizmetine muhtaç kaldı; eğer yoksulsa, diğerlerinin yardımına ihtiyaç duydu. Orta halli olmak bile onu başkalarından bağımsız yaşayacak konuma getirmedi.*”¹⁶⁸ Rousseau, başlarda topraklara egemen olarak zengin olan insanın, paylaşılacak toprak kalmadığında, başkalarının topraklarını almanın yollarını arayarak daha da zenginleşmeye çalışacağını düşünmektedir. Bu durumun insanların bir kesiminin iyice zenginleşmesine, diğer kesimlerinin de fakirleşmesine yol açarak

¹⁶⁵ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 75.; Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 249-251.

¹⁶⁶ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 75.; Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 249-251.

¹⁶⁷ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 77.

¹⁶⁸ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 77.

eşitsizliği derinleştirdiğini düşünür.¹⁶⁹ Rousseau, ilk üç aşamada toplumda iki kesim görmektedir: İlk kesim zayıf ya da rahat davrandıkları için mülk edinemeyen fakirler olarak göze batarken ikinci kesim hırs ve daha fazlasına sahip olma isteğiyle zenginlerdir. Rousseau zengin insanların fakir insanlara hükmetmenin tadını aldıktan sonra onları köle yapmaya çalıştıklarını düşünür.¹⁷⁰

Rousseau, bu zenginlerin emri altındaki kölelerini kullanarak yeni köleler edindiğini düşünmektedir. Rousseau'ya göre bu eşitsizliğin yok olması ve “düzensizliklerin” en fenasıdır. Ona göre bu yeni köle kazanma uğraşının yanına bir de yoksul insanların hırsızlıkları eklenince her iki tarafın gözünü hırs, ahlaksızlık ve aç gözlülük doldurmuştur. Bu durum sonu gelmez savaşların yaşanmasına neden olacaktır, oysa Rousseau bunun doğa durumunda yaşanmayacağını düşünür. Rousseau'ya göre artık insanlar geri dönülmez bir durumun eşiğindedir. Rousseau, bu sebeple insanların artık zayıfın zalimden korunduğu, barış ve adaletin sağlandığı kurallar çerçevesinde birleşme gereği hissettiğini düşünür. Rousseau'ya göre insanlar artık kendi özgürlüklerini koruyabilmek ümidiyle zincire vurulmayı kabul etmişlerdir. O, bu kabullenmeyi insanların siyasi kurumların getireceği kötülüklerden habersiz ve onların bu konuda tecrübesiz olmasına bağlar. Ona göre bu düzen artık doğal özgürlüğü yok ederken yoksulu zincirlemiş ve zenginin gücünün katlanmasına neden olmuştur. Böylece “eşitsizlikler kanunları” sabitlenmiş ve insanları köleliğe sürükleyen kanun doğmuştur.¹⁷¹

Rousseau, toplumun bir üst yapısı olarak devleti görmüş ve bu kurumla ilgili görüşler ortaya koymuştur. O, bu görüşlerini ortaya koyarken devletin kaynağı üzerinde de durur. Rousseau, devletle ilgili eleştirilerini ve önerilerini *Toplum Sözleşmesi* eserinde ele alır. Rousseau'nun erklerin ayrılması, monarşi ve devletle ilgili eleştirilerini ele almadan önce Rousseau'nun yasalar ve egemenlik ile ilgili düşüncelerini aktaracağız. Rousseau'nun bu konudaki düşüncelerini ele alırken onun *Toplum Sözleşmesi* eserini merkeze alacağız.

Rousseau, özgürlük gibi egemenlik hakkının da devredilemeyeceğini düşünür. Ona göre egemenlik bölünemez ya da ondan vazgeçilemez, halk egemenlikten

¹⁶⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 77.

¹⁷⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 78-82.

¹⁷¹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 78-82.

vazgeçerse halk olma vasfını yitirir ve politik bütün yok olur.¹⁷² Görüldüğü üzere Rousseau genel irade için egemenlik hakkını önemsemektedir. Ona göre egemenlik hakkını sınırlandıran temsilci seçme düşüncesinin geçmişi eskiye dayanmaz. O bu düşüncenin feodal dönemde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ona göre yasama için halkın kendine temsilciler seçmesi, halkın egemenliğini ve özgürlüğünü ortadan kaldırır, genel irade yerini özel bir iradeye bırakır. Bu özel irade ise halkın seçtiği temsilcilerden oluşur. Bu grup, kendilerinin halkın iradesiyle geldiğini savunarak eylemlerini meşruiyete döker.¹⁷³

Rousseau, halkın temsilcileri seçerken özgür olduğunu ancak seçimin hemen ardından köleleştiğini ve halkın bu seçim faaliyetini kötüye kullanarak bu köleliği de hak ettiğini düşünür. Bu yasama faaliyeti için temsilci seçmeyi doğru bulmayan Rousseau, Yunan halkının bir dönem yasama faaliyetlerine doğrudan katılmasından övgüyle söz eder. Onun temsilci seçme olayına bu kadar karşı çıkmasındaki en önemli neden temsilcilerin hemen yozlaşabilmesidir. Çünkü ona göre bu gibi politik düzenler bozulmaya mahkûmdur.¹⁷⁴

Rousseau, toplum sözleşmesinin en önemli parçalarından biri olarak yasaları yasamayı görmektedir. Ona göre toplumun iyiliği, eşitlik ve adalet ancak yasalarla mümkündür. Rousseau'ya göre yasaları yapma görevi halkındır. Ona göre halk yasalara uyması gerektiği için yasaları kendisi koymalıdır. Filozofa göre konu ve kaynak bakımından soyut olan yasalar halkın tamamını bir bütün olarak ele alır. Ona göre yasalar davranışlara da soyut bir şekilde yaklaşır, yani Rousseau yasaların insanları ya da davranışları özel olarak ele almadığını, toplumun tamamını ele aldığını düşünür. Rousseau'ya göre yasalardaki bu genellik ortak iyiliği sağlar. Rousseau, yasaların bu genelliğinin halkın hakkını koruyacağını düşünmektedir. Rousseau, yasaların aynı zamanda halkın hakları için olduğunu düşünmektedir ve şöyle söyler: “*yasa hakka aykırı olur mu, olmaz mı diye düşünmemelidir, çünkü kimse kendine karşı haksız davranamaz.*”¹⁷⁵ Ona göre özel bir durumla ilgili alınan karar sadece bir kararname özelliği taşır. Yasaların bu genelliği bütünün parçaları arasında eşitlik sağladığı için

¹⁷² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 24.

¹⁷³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 85-92

¹⁷⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 85-92

¹⁷⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 35.

devlete olan bağılılığı arttırır.¹⁷⁶ Rousseau’ya göre yasaların sayısı fazla olmamalı ve nadiren değiştirilmelidir. Sık sık değiştirilen ya da sayısı fazla olan yasalar umursanmayabilir.¹⁷⁷

Rousseau, egemenin bütün yurttaşlara eşit yaklaşması gerektiğini herhangi biri ya da bir bölümüne diğerlerinden farklı davranma hakkının olmadığını düşünür. Rousseau, devlet başkanını da devletin bir üyesi olarak görür ve onun yasalara bağlı olması gerektiğini söyler. Ona göre “*İnsanlar adaleti ve özgürlüğü sadece yasaya borçludurlar.*”¹⁷⁸ Rousseau hükümdar ya da devlet başkanını da bütünün bir parçası olarak görür ve devam eder: “*Hükümet ya da yüksek yönetim diye, yürütme gücünün yasal yoldan kullanılmasına; hükümdar ya da görevli diye de, bu yönetim işini üstüne alan kimseye ya da bütüne diyorum.*”¹⁷⁹

Rousseau’ya göre genel irade yanılabilir ancak yasalar her zaman iyi ve doğrudur. Ona göre yasalar hiçbir zaman bükülemeyecek kadar sağlam olursa insanların üzerinde tutulabilir aksi halde yasalar sayılan bütün özelliklerinden zamanla uzaklaşacaktır.

Eğer ulusların yasaları doğa yasaları gibi hiçbir insan gücünün hiçbir zaman alt edemeyeceği bir esnekliğe sahip olsaydı, insanların bağımlılığı yeniden şeylerin bağımlılığına dönüşür, doğal durumun tüm avantajları uygarlık durumunun avantajlarıyla cumhuriyette birleşir, insanı kötülüklerden bağışık tutan özgürlüğe, bir de erdeme yükselten ahlaklılık eklenirdi.¹⁸⁰

Rousseau’ya göre halk yasaları yaparken kendi iyiliğine olduğunu sandığı bazı zararlı şeyleri isteyebilir. Bu sebeple bir yasa koyucuya ihtiyaç duyulmaktadır. Ona göre bu yasa koyucu üstün zekâsı ve görevi dolayısıyla olağanüstü bir insandır. Rousseau, bu görevi yönetim, egemenlik ya da cumhuriyet, biçiminin bir parçası olarak görmez. Rousseau’ya göre “yasa yapıcı” herhangi bir yaptırım ya da güce sahip değildir. Filozofa göre yasa yapıcı halkın bazı yasaları anlamadığı durumlarda onlara açıklamalı gerektiğinde de Tanrısal yollarla onları razı etmelidir.¹⁸¹

¹⁷⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 30-37.

¹⁷⁷ Rousseau, *Ekonomi Politik*, s. 23.

¹⁷⁸ Rousseau, Jean Jacques, *Ekonomi Politik*, (çev. İsmet Birkan), (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 17.

¹⁷⁹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 54.

¹⁸⁰ Rousseau, *Emile*, s.78.

¹⁸¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 37-40.

Rousseau, yasama ve yürütme organlarını halkın belirlemesi gerektiğini düşünür. Ona göre yasama işi egemen olan halkın işidir. Yürütme organı ise bu yasaları uygulamak için yükümlü ve bu yasalara bağlıdır. Her iki organı da halka bağlayan Rousseau, yasaların uygulanması için halkın yürütme gücünü devrettiğini düşünür. Rousseau yasamayı irade, yürütmeyi de güç olarak görmektedir. Ona göre bu iki etmenin birleşmesinden “egemenlik” doğar.¹⁸²

Rousseau’ya göre yasama yetkisi devredilemez ancak yürütme yetkisi devredilebilir. Ona göre bu devir güçlerin ayrıldığı anlamına gelmez, sadece halk tarafından görevlendirilmiş olduğu anlamına gelir. Rousseau, egemen yani halkla hükümet arasında bir sözleşme ya da ilişki olmadığını düşünür. Ona göre hükümet kendisine verilen görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. Rousseau’ya göre halk, yürütme gücünü devrettiği hükümetin faaliyetlerinden memnun kalmayınca halk bu gücü onlardan geri alabilir. *“Hükümet kurma işi hiçbir zaman bir sözleşme işi değil, bir yasa işidir. Yürütme gücünü ellerinde tutanlar da halkın efendileri değil, görevlileridir; halk istediği zaman onları işbaşına getirir, istediği zaman da işten uzaklaştırır.”*¹⁸³ Rousseau, bu sözüyle yürütmenin egemenden yani halktan ve onun yasama gücünden ayıramayacağını vurgulamıştır.

Rousseau, hükümet biçimini halkın yasalarla belirlediğini ancak bu hükümet biçiminde görev alacak kişilerin yetkilerini belirlemenin özel bir iş olduğunu düşünür. Ona göre bu özel işi hükümet gerçekleştirir ancak bu görevlere kimin geleceğini yine halk seçer. Rousseau, işlemlerin bu şekilde gerçekleşmediği zaman yasal bir şekilde hükümet kurmayı mümkün görmemektedir. Ona göre yasama ve yürütme yetkisinin bu şekilde halkta olması demokrasinin göstergesidir.¹⁸⁴ Buradan da görüldüğü üzere Rousseau’nun güçler ayrılığı ilkesine karşı olduğu ve güçler birliği ilkesini savunduğu söylenebilir.

Rousseau’ya göre yöneticilerin sayısı ne kadar fazla olursa hükümetler o kadar güçsüz olacaktır. Rousseau yöneticilerin üç iradesinin olduğunu düşünür: Bunlardan ilki kendi çıkarlarına göre hareket eden kişinin iradesi, ikincisi hükümdar taraftarı olan yönetici pozisyonundakilerin ortak iradesi, üçüncüsü ise egemenin yani halkın

¹⁸² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 54.

¹⁸³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 95.

¹⁸⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 94-95.

iradesidir. Rousseau, yöneticilerin genel iradeye göre değil özel iradeye göre hareket ettiklerini ve şahsi çıkarlarına göre hareket ettiklerini düşünür. *“Buna göre, genel bir istem her zaman en güçsüzdür, bütünün istemi ikinci derecede gelir, özel istemse hepsinin en güçlüsüdür. Öyle ki, hükümette her üye önce birey, sonra yönetici, en sonra da yurttaşdır.”*¹⁸⁵ Rousseau’nun bu sözünden de anlaşılacağı üzere o yöneticilerin çıkarlarına göre hareket ettiklerini düşünmektedir. Ona göre yöneticilerin şahsi çıkarlarına göre hareket etmesi gibi hükümetler de kendi düşüncelerine göre hareket eder. Rousseau bu sebeple hükümetlerin varlığını egemenliğe karşı tehlike olarak görmüştür. Bu tehlikenin en önemli nedeni ise hükümetlerin kendi görüşlerine göre hareket ederek yasama gücüne zarar vereceğini düşünmesidir. *“Özel istem durmaksızın genel istemi etkilediği için, hükümet de egemenliği etkilemekte sürekli bir çaba gösterir.”*¹⁸⁶

Rousseau’nun düşüncesine göre hükümet genel iradeyi tehdit etmektedir ancak o, hükümet olmadan da devletin hareket etmesini mümkün görmez. Rousseau’ya göre hükümetlerin varlığı halkın iradesine bağlıdır ancak hükümet seçildikten sonra kendi iradesine göre davranabilir. Ona göre hükümetlerin hepsi kendine özgü benliğe, irade ve duyguya sahiptir.¹⁸⁷ Bu sebeple Rousseau iradenin ve gücün farklı ellerde olması gerektiğini düşünür. Rousseau’ya göre hükümetin genel iradeye aykırı şekilde davranması ihtimaline karşı önlemler alınmalıdır. Rousseau, alınan önlemlerle ne kadar güçlendirilmiş olursa olsun bütün devletlerin bir gün yıkılacağını ancak alınan önlemlerin devletlerin süresini uzatacağını düşünmektedir.¹⁸⁸ Rousseau’ya göre halk toplantıları yapmak bu önlemlerden en önemlisidir. Ona göre halk yasalara uygun bir araya gelirse hükümetin yargı yetkisi ortadan kalkar ve yürütme gücü artık işlevsizdir. Rousseau’ya göre temsil edilenin yani halkın egemen olduğu yerde temsil edenin olmasına gerek yoktur. Rousseau, hükümetin gücü oranında, güçlüyse daha sık zayıfsa daha az toplanması ve kendini göstermesi gerektiğini düşünür. Rousseau’ya göre halk sık sık toplanarak kendini gösterirse hükümetlerdeki yöneticiler halka hizmet için orada bulunduklarını unutmayacaklardır.¹⁸⁹ Rousseau, bu halk toplantılarında halkın cesur

¹⁸⁵ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 59.

¹⁸⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 81.

¹⁸⁷ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 59.

¹⁸⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 85.

¹⁸⁹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 88.

olması gerektiğini düşünür ancak o sürekli başkentlerin varlığının bu cesurluğa, örf ve adetlerin yok olup gitmesine neden olacağını düşünmektedir.

Rousseau'ya göre en iyi hükümet, dışarıdan yurttaş almadan yurttaş sayısını arttıran ve her şeyin eşit olduğu hükümettir. Yönettiği yurttaşların sayısının azalması ise onun kötü hükümet olduğunu gösterir.¹⁹⁰ Rousseau, hükümet kurulunca hükümetin önce egemenliği etkileme çabası içine gireceğini düşünmektedir. Bu çabada hükümet başarısız olursa genel iradeye baskı yapılabilir ve toplum sözleşmesi bozulabilir. Rousseau'ya göre hükümetler iki şekilde bozulur: Devletin dağılması ve hükümetin daralması. Hükümet daralınca yani “demokrasiden aristokrasiye, aristokrasiden krallığa geçmesiyle” hükümet bozulur. Hükümetin daralması da gevşemesi de bozulmayı getirir. Rousseau, bu sebeple hükümetlerin sık sık kontrol edilmesi gerektiğini ve olağan dışı bir durum ortaya çıkacak olursa hemen müdahale edilmesi gerektiğini düşünür.¹⁹¹ Rousseau devletin dağılmasını da iki türlü açıklamıştır. Ona göre bu dağılmadan ilki hükümetin devletin gücünü zorla ele geçirmesi sonucunda devletin daralmasıyla gerçekleşir. Rousseau'ya göre dağılmanın ikinci türü ise hükümet mensuplarının hep beraber kullanmaları için verilen yetkileri tek tek kullanarak bu yetkileri ele geçirmeye çalışmasıyla gerçekleşir. Yöneticilerin yetkileri ele geçirmesi yasalara karşı gelmeyle sonuçlanabilir ve devlet içinde çok başlılığa yol açabilir bu da dağılma sürecini hızlandırabilir.¹⁹²

Rousseau'ya göre devletin ortadan kalkması halinde hükümetin elindeki yetkileri kötüye kullanmasına “anarşi” denir. Ona göre demokrasi yozlaşırsa aristokrasi, aristokrasinin yozlaşmasıyla da oligarşi ortaya çıkar ve krallığın bozulmasıyla da tiranlık ortaya çıkar. Rousseau'ya göre tiran, hukuk ya da yasaları önemsemeyen yönetimi eline alan ve zalim bir yöneticidir. Ona göre despot ise genel iradeyi zorba bir düzenle kendine mal eden kişi demektir. Rousseau bu iki kişiyi ifade ederken tiranın yasalara aykırı davranan despotun ise yasaların üstüne kendini çıkaran kişi olduğunu söylemektedir. Ona göre her despot tirandır ama her tiran despot değildir.¹⁹³

Rousseau, özgür ve monarşiyle yönetilen devletler arasında ayrım yapar. Ona göre monarşi yönetiminde halk yoksullaştıkça yoksullaşırken özgür yönetimlerde her şey

¹⁹⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 80.

¹⁹¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 81-82.

¹⁹² Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 83.

¹⁹³ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 83-84.

halkın ortak malıdır. Rousseau demokrasi, aristokrasi ve monarşiyi de tanımlamıştır. Ona göre yönetici olan yurttaşın sayısı diğer yurttaşlardan fazlaysa bu yönetime demokrasi denir. Yurttaşların sayısı yönetici yurttaşlardan fazla ise bu yönetime aristokrasi denir. Yönetimi tek kişi elinde bulunduruyorsa da buna krallık ya da monarşi denir ki ona göre en yaygın yönetim şekli budur. Rousseau, en iyi yönetim şeklinin tarih boyunca tartışılarak gelen bir konu olduğunu düşünür ona göre genel tablo şöyledir: *“Demokrasi yönetimi genel olarak küçük devletlere; aristokrasi yönetimi orta devletlere; monarşi yönetimi de büyük devletlere elverişli gelmektedir.”*¹⁹⁴

2.5. Rousseau’nun İlerlemecilik Eleştirisi

Aydınlanma hareketinde “ilerleme” düşüncesi Aydınlanmanın temel yapı taşlarından birisidir. Rousseau’nun ilerlemecilik ve uygarlık kavramlarını birlikte ele aldığı söylenebilir. Bu sebeple onun uygarlık eleştirileri bir önceki başlıkta ele alınması konunun anlaşılmasına fayda sağlayacaktır. Şimdi onun ilerlemecilik eleştirilerini ele alacağız.

Ona göre uygar bir toplumdaki kötülüklerin temelini bulmak ve anlayabilmek için eşitsizliğin niteliğini ve kaynağını bulmak gerekir. Bunu yaparken uygar toplumdan önceki doğal insan ve doğa durumu incelenmelidir. Rousseau’ya göre bu iş kolay değildir zira insanın yapısı büyük değişimlere maruz kalmıştır. Rousseau, bu değişimi Glacucus’un heykeline benzeterek ifade etmektedir.

Tıpkı şekli zamanla bozulan Glaucus heykeli, bir Tanrı’ dan ziyade vahşi bir canavar gibi görünen denizler ve fırtınalar gibi; sürekli meydana gelen binlerce neden, sayısız doğru ve yanlışlar, vücudun yapısında gerçekleşen değişimler ve tutkuların devamlı havada kalması yüzünden, toplum içinde değişikliğe uğramış insan ruhu deyim yerindeyse görünüş bakımından tanımlanamayacak biçim de farklılaşmıştır.¹⁹⁵

Rousseau, insan ruhunda yaşanan, nerdeyse tanınmayacak derecede, değişime rağmen insanın doğasında olan, doğal olanla yapay olanın ayrılması gerektiğini düşünür. Rousseau bu doğal olanla yapay olanın ayrılması işine girer, bu işi yaparken Rousseau’nun ana başvuru kaynağı saf olan doğadır. Rousseau, bu kaynaktan gelecek

¹⁹⁴ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 61-62.

¹⁹⁵ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 19-20.

olanların, kendisinin aktarırken yapacağı hataları hariç, yanlış olmayacağını ve her şeyi bir kenara bırakarak bu işe başlamak gerektiğini düşünür.¹⁹⁶

Rousseau, Locke ve Hobbes gibi filozofları uygar ve doğal insana ait özellikleri birbirine karıştırdıkları gerekçesiyle suçlar. Bu filozoflar her ne kadar toplumun temel taşlarını inceleyerek başlangıç noktasına kadar gitse de doğa durumuna varmamışlardır. Rousseau'ya göre bu düşünürler bazen insanın doğasında “haklı-haksız” kavramlarının bulunduğunu ya da insanın kendine ait bir alanı olduğunu var saymışlar ancak bu düşüncelerini tam anlamıyla açıklamamışlardır. Bu düşünürler güçlü insanın zayıf insan üzerinde otorite kurduğunu varsaymış ve hükümet-otorite gibi kavramların ortaya çıktığı zamanı öngörememişlerdir. Rousseau'ya göre bu filozoflar ilkel insandan söz ettiklerini düşünseler de onların saydıkları özellikler (açgözlülük, baskı, gurur, vb.) uygar insanın özellikleridir. Rousseau, bu filozofların doğa durumuna “tarihsel bir gerçeklik” yüklemelerini de eleştirmiştir.¹⁹⁷

Rousseau “doğa durumu” insanın gelişimindeki (tarihsel) kesin olmayan-varsayımsal bir düşünce olarak görür. Rousseau, doğal insana yüklenen yükleri düşsel bir işlemle ondan geri alır. Rousseau, doğal insanı sonradan edindiği yapay ve doğaüstü yetilerden soyutlayarak onu doğanın elinde olduğu haline döndürür. Onun bu “doğal insan” görüşü varsayımsaldır. Rousseau bunu “(...) *Artık var olmayan, belki hiç var olmamış olan, ama gene de şimdiki durumumuzu doğru yargılamak için hakkında doğru kavramlara sahip olmamız gereken bir durum*” şeklinde ifade eder. Rousseau'nun insanın dış etkilerle yaşadığı yapay değişimleri inceleyebilmek için böyle bir hayali durumu ortaya koyduğu söylenebilir.¹⁹⁸

Rousseau, doğa durumunda yaşayan insanı, doğayla iç içe yaşadığı için, sağlıklı olarak görür ve doktor ya da ilaca ihtiyacı olmadığını düşünür. Ona göre doğa durumundaki insanın fiziksel yetileri dışında konuşma ve akıl yetileri gelişmemiştir. Rousseau'ya göre doğadaki ilk yasa “*insanın kendi varlığını korumasına özen göstermesidir.*”¹⁹⁹ Rousseau “amour propre” yani “öz sevgi” kavramı ve “amour de soi” yani “ben sevgisi” kavramlarının karıştırılmaması gerektiğini düşünür. “Amaour

¹⁹⁶ Rousseau, Jean Jacques, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, (çev. İsmail Yerguz), (1. baskı), Say Yayınları, İstanbul 2009, s. 85-86.

¹⁹⁷ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 77.

¹⁹⁸ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 77.

¹⁹⁹ Rousseau, *Emile*, s. 254 ve s. 392.

propre” yapay iyiliklerin peşine düşerek ve bunları kullanarak diğer insanlar üzerinde haksız bir şekilde egemenlik kurması olarak tanımlanabilirken “Amour de soi” ise saf ve öz iyiliğe yönelmiş olan anlamındadır. Rousseau, insanın kendi varlığını sürdürebilmek için bu ilkeyi (amour de soi) benimsemesi gerektiğini söyler. Bu iki kavram içerik ve eğilimleri bakımından farklıdır.²⁰⁰

Rousseau her ne kadar “doğa durumunun” ahlak öncesi bir dönem olduğu konusunda Hobbes’la aynı fikirde olsa da; Hobbes’tan insan doğasıyla ilgili yaklaşımlarıyla ayrılmaktadır. Hobbes, kendini sevmeyi “amaour propre” olarak görürken; Rousseau kendini sevmeyi “amour de soi” olarak görmektedir. Bu görüş ayrılığı da Rousseau ve Hobbes arasındaki en büyük görüş ayrılıklarından biridir. Ayrıca Rousseau, Hobbes’un “insan insanın kurdudur” düşüncesini de kabul etmez. Ona göre doğa durumu hakkında, ahlak öncesi dönem olduğu için, iyi ya da kötü şeklinde bahsedilemez. Doğa öncesi durum insan için en uygun olan durumdur. Çünkü insanlar arasında herhangi bir ilişki olmadığı gibi onlar arasında kabul edilmiş görevler de bulunmamaktadır. Bu sebeple insanın bir başkasına en az zarar verdiği durumdur.²⁰¹ Rousseau, “amour de soi” kavramını akıl rehberliğinin yardımı ve merhamet duygusunun biçimlendirmesiyle “erdem” ortaya çıkaran bir doğal duygu şekli olarak görür. Rousseau, merhamet ve acıyı da önemli bir doğal duygu olarak görmektedir. Ona göre bu duygular, insanın kendini sevme ve varlığını koruma ihtiyaçlarını yumuşatarak onların kendilerini korumasına yardım eder.²⁰²

Rousseau, doğayı insanlar arasında eşitliğin olduğu yer olarak görür. Ona göre iki eşitsizlik türü vardır. İlki “doğal-fiziki” eşitsizlik; ikincisi ise “manevi-politik” eşitsizliktir. Ona göre bunlardan politik eşitsizlik doğa durumunda bulunmaz. Bu eşitsizlik türü bir kısım insanın refahını arttırırken bu refahın devamlılığı için diğer kesime boyun eğdirir. Rousseau’ya göre güç, yaş, zekâ, vb. nitelikler ise doğal eşitsizliği oluşturur ve bunlar doğa tarafından meydana getirilmiştir. Rousseau’ya göre doğal eşitsizlik eşitliğe aykırı değildir.²⁰³ Rousseau, doğal insanın kendisi dışındakilere yönelmeyeceğini ve olduğu gibi kalacağını düşünür. “Hiçbir şeyin harekete

²⁰⁰ Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 67.

²⁰¹ Wokler, *Rousseau*, s. 73.; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 109.; Dent, *Rousseau Sözlüğü*, s. 67.

²⁰² Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 114.

²⁰³ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 109.; Rousseau, *Emile*, s. 8.

geçiremediği ruhu, ne kadar yakın olursa olsun hiçbir gelecek fikri olmadan, sadece fîli, gündelik yaşama duygusuna teslim olur; görüşleri gibi sınırlı olan tasarıları da ancak günün sonuna kadar uzanır.”²⁰⁴ Doğal insan, ihtiyacından fazlasına göz dikmeyecek ve bunun için emek harcamayacaktır. Doğal insan kendisiyle doğrudan bir ilişki kurmuştur ve doğayla iç içedir, geçmişi ya da geleceği düşünmez, anı yaşar ve özgürdür. Rousseau’ya göre doğa durumunda özgürlük bir hak değil zorunluluktur.²⁰⁵

Rousseau’ya göre doğal insan hayvanlara benzer bir yaşam sürse de yetileriyle hayvanlardan ayrılır ve insan düzeyine ulaşır. Rousseau, doğal insanı hayvanlardan ayıran iki yetiye değinmiştir: Bunlardan birincisi seçim yapabilmesi(özgür bir şekilde), ikincisi ise gelişme yetisidir. Rousseau, gelişme yetisini insanın yaşamı boyunca, başta akıl ve konuşma olmak üzere, kendini geliştirmesi olarak tanımlar. Rousseau’ya göre insanlar ilk zamanlarda eklenmemiş sesler ve mimiklerle anlaşırken daha sonra kendilerini geliştirirler.²⁰⁶ İnsanın bu “kendini geliştirmesi” onun akıllı bir varlık olarak değerlendirilmesine neden olurken bu ilke insanı aynı zamanda eşitsizliğin hatta kötülüğün kaynağı olan “toplumsallaşmaya” götürür.²⁰⁷ Rousseau, akıl ve kendini geliştirme yetileri sayesinde insanın yeni yetiler edineceğini ve onlarda yeni duygular ortaya çıkaracağını düşünür. Rousseau, doğa durumunda olan insanın yetilerini kendi başına geliştiremeyeceğini düşünür. Bu yetiler dışsal sebeplerden dolayı gelişmiştir. İnsan yetilerinin de gelişimiyle geriye dönülmesi mümkün olmayan yola girer. Rousseau’ya göre bu dışsal sebepler olmasaydı doğal insan kendi “ilkel” durumunda kalacaktı.²⁰⁸ Rousseau, modernliği eleştirirken doğaya ve doğal hayata sık sık başvurmuştur. Rousseau, modernliği ahlâk, kültür, politik, vb. alanlarda radikal bir şekilde eleştirirken bunların karşısına doğal hayatı ve doğayı koymuştur.²⁰⁹ Rousseau’nun doğa hakkındaki görüşlerini *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar* adlı eserini merkeze alarak ele almaya çalıştık. Şimdi eğitim ve kültür alanında Rousseau’nun düşüncelerini aktarmaya çalışacağız.

²⁰⁴ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 99.

²⁰⁵ Rousseau, *Emile*, s. 75.

²⁰⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 18.; Rousseau, *Melodi ve Müziksel Taklit ile İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, s. 35.

²⁰⁷ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 97.

²⁰⁸ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, s. 120.

²⁰⁹ Kızılcıkel, *Batı Barbarlığı I: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, s. 10.

Orta Çağ'da eğitim kilisenin tekelinde bulunmaktadır. Bu sebeple birçok okul ya kilisenin denetiminde ya da bizzat kilisenin içinde eğitim vermektedir. Rönesans ve on yedinci yüzyılda yapılan bilimsel araştırmalar ve ortaya çıkan yeni bilgiler bu eğitim sistemini de etkilemiş ve böylece eğitim kilisenin tekelinden çıkmaya başlamıştır. Bu ortamda Rousseau'nun eğitim hakkındaki düşüncelerini ve ideal bir eğitim sisteminin temellerini ortaya koymaya çalışıldığı görülmektedir. Rousseau'nun eğitim alanındaki düşünceleri ve eleştirileri *Emile*'i merkezinde ele alınacaktır.

Rousseau, *Emile*'i sanat kaygısından çok doğanın temel alındığı bir eğitim sistemi olarak işler. Rousseau, eğitimin insanın doğal özüyle uyumlu olması gerektiğini düşünür. Rousseau'nun *Emile*'de en önemli ölçütü doğadır. Rousseau, *Emile* adlı eseriyle birlikte eğitim alanında büyük işlere imza atmıştır. Rousseau, *Emile*'de bireyin yetişmesini belli dönemlere ayırarak inceler. Rousseau “ilk çocukluk çağı”, “konuşan çocuk çağı” , “ilk gençlik çağı”, “buluş çağı”, “genç adam çağı” bölümleri bulunmaktadır. *Emile*'i, Rousseau'nun bölüm sıralamasını esas alarak Rousseau'nun eğitim hakkındaki düşüncelerini aktarmaya çalışacağız.

İyi bir eğitimin öneminden pek az söz edeceğim, uygulanmakta olan eğitimin kötü olduğunu kanıtlamanın üstünde durmayacağım; birçokları bunu benden önce yaptı, ben de bir kitabı herkesin bildiği şeylerle doldurmayı hiç sevmiyorum. Yalnızca şunu belirteceğim: Çok eski zamanlardan bu yana, ortaya konmuş uygulamaya karşı çıkan ancak bir tek ses var, hiç kimse de daha iyisini önermemiş.²¹⁰

Rousseau, herhangi bir eğitim sisteminin rastgele uygulanamayacağını, insanla ve insanın özüyle uyumlu olması gerektiğini düşünür. Ona göre eğitimin vazgeçilmez olan ikinci kısmı ise onun uygulanabilir olmasıdır.²¹¹ Rousseau, her şey gibi insanın da ilk haliyle saf ve temiz olduğunu daha sonra zaman içinde bozulduğunu ifade eder. Ona göre doğan her çocuk, insanın kendisi tarafından yine kendisi için eğiterek doğasından uzaklaştırır. Çünkü insanoğlu her şeyi bozmaya meyillidir.²¹² Rousseau'ya göre doğduğumuz zaman ihtiyacımız olan ancak sahip olmadığımız her şey bize eğitimle verilir. Bu sonradan öğrenme faaliyeti insan için faydalıdır, eğer insan yetişkin olarak doğsaydı özelliklerini kullanmayı öğrenene kadar onların çoğundan faydalanamazdı. Rousseau, eğitimi üç bölüm olarak kabul eder: Doğanın eğitimi, insanın eğitimi ve

²¹⁰ Rousseau, *Emile*, s. 1.

²¹¹ Rousseau, *Emile*, s. 4.

²¹² Rousseau, *Emile*, s. 5.

şeylerin eğitimi. Ona göre yeteneklerimizin ve organlarımızın gelişimi doğanın eğitimiymiş, bunları kullanma eğitimi insan eğitimi ve deneyimlerimizle elde ettiğimiz bilgiler de şeylerin eğitimidir. Rousseau bu eğitimlerin her birini ayrı birer öğretmen olarak görmüştür. Ona göre doğanın eğitimi bize bağlı değilken şeylerin eğitimi bazı durumlarda bize bağlıdır. Bu eğitimlerden sadece insanın eğitimine müdahale edilebilir. Rousseau, bu üç eğitimin birleştirilmesinden kusursuz bir eğitim sistemi çıkacağını düşünmektedir. Rousseau'ya göre doğanın eğitimine müdahale imkânımız olmadığı için müdahalede bulunabildiğimiz diğer eğitimleri ona yaklaştırmaya çalışmalıyız.²¹³

Rousseau, çocuğun yetiştirilmesinde toplumun isteklerinin değil, onun yeteneklerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünür. Bu yetenekleri gözlemlemek, ortaya çıkarabilmek ya da fark edebilmek için çocuk özgür bırakılmalıdır. *“Doğar doğmaz canlarını sıkıyorsunuz; sizden aldıkları ilk armağan zincirler oluyor. Sizden gördükleri ilk davranış verdiğiniz acılardır. Sesten başka özgür bir şeyleri olmadığına göre, yakınmak için nasıl bunu kullanmasınlar ki?”*²¹⁴ Rousseau, çocuklara fazla korumacı yaklaşılmasını doğru bulmamaktadır. Ona göre çocuğu acıdan koruyarak onun acıyla tanışması engellenemez, çocuk istemese de acıyla elbet tanışacaktır.²¹⁵ *“İnsanın yazgısında her zaman acı çekmek vardır. Hayatta kalması için gösterdiği özen bile acıya bağlıdır.”*²¹⁶ Ebeveynler en çok fiziksel hastalıklardan korkarken onların ümitsizliğe kapılmalarına en çok yol açanın zihinsel hastalıklar olduğunu düşünür.²¹⁷ Rousseau, çocuğun küçüklüğünde bol bol temiz hava alabilecekleri yerlere götürülmesi gerektiğini düşünür. Çocuğun aldığı temiz hava ona hem fayda sağlar hem de onun toplumda kaybettiği enerjiyi tekrar kazanmasına imkân verir.²¹⁸ Rousseau'ya göre bütün eğitimlerin zamanlaması önemlidir. *“Çocuğu eğitmekte acele etmezseniz, ondan bir şey istemekte de acele etmeyin, böylelikle tam zamanında bir şey istemiş olursunuz.”*²¹⁹, *“(…) Çocuk gördüğü her yeni nesneyi hiçbir*

²¹³ Rousseau, *Emile*, s. 5-7.

²¹⁴ Rousseau, *Emile*, s. 15.

²¹⁵ Rousseau, *Emile*, s. 20.

²¹⁶ Rousseau, *Emile*, s. 22.

²¹⁷ Rousseau, *Emile*, s. 33.

²¹⁸ Rousseau, *Emile*, s. 39.

²¹⁹ Rousseau, *Emile*, s. 108.

şey söylemeden inceler. Düşüncelidir ve her şeyi sormaz. Öyleyse ona nesneleri tam zamanında göstermekle yetinin...”²²⁰

Rousseau’ya göre, ebeveynler bir kaza durumunda telaşlı bir şekilde çocuğun yanına gitmemelidir, telaşlı bir şekilde yaklaşırsa çocuğun acısının yanında korkmasına da neden olunacaktır. Bu çağda çocuk acıyı bilmeli, acıdan korkmamayı öğrenmelidir. Çocuğun acıyı bilmesi onu hayallerle kurulu bir dünyadan uzak tutacaktır. Rousseau’ya göre çocuğun acıyı tanınması konusunda da orantı önemlidir.

Aşırı katılık ve aşırı hoşgörü vardır ki ikisinden de kaçınılması gerekir. Çocukların acı çekmelerine aldırış etmezseniz, onların sağlığını, yaşamını tehlikeye atarsınız, onları fiilen mutsuz kılarsınız; çok özen göstererek onları her türlü huzursuzluktan, tedirginlikten uzak tutarsanız, onlara büyük mutsuzluklar hazırlarsınız, onları dayanıksız, hassas kılarsınız; onları insani durumların dışına çıkarırsınız, bir gün size karşın bu duruma geri dönerler.²²¹

Rousseau, çocuğun ne uysal ne de buyurgan olmasını ister. Rousseau burada da orantılı olmayı önemser.²²² Rousseau, çocuğun her istediğinin yapılmaması gerektiğini düşünür. Ona göre çocukların isteklerini ne hep görmezden gelmeli ne de hepsini yerini getirmeliyiz. Rousseau’ya göre çocuğun her istediğini elde etmesi onu memnun etmeyi zorlaştıracaktır. Rousseau, çocukların arzularının onlar istedi diye değil ihtiyaçları olduğu için karşılanması gerektiğini düşünür.²²³ Rousseau, çocuğun yeteneklerinin görmezden gelinerek yoğun şekilde başka yeteneklere maruz bırakılmasını çocuk için talihsizlik olarak görür. Çocuğa zamanından önce kesinlikle bilgi yüklenmeye çalışılmamalıdır. “Kendimizi çocukların yerine koymayı hiçbir zaman bilmiyor, onların düşüncelerine girmiyor, onlara kendi düşüncelerimizi ödünç olarak veriyor ve her zaman kendi uslamamalarımıza göre, gerçekler diye onların aklına yalnızca saçmalıklar ve yanlışlar yığıyoruz.”²²⁴

Rousseau, öğretmenlerin sade ve erdemli olması gerektiğini düşünür. Bu özelliklere sahip öğretmenin öğrencileriyle arası daha iyi olacaktır.²²⁵ Rousseau’ya göre çocuklar oyun oynuyor diye kızmamalı hatta teşvik edilmelidir. Rousseau, oyun

²²⁰ Rousseau, *Emile*, s. 214.

²²¹ Rousseau, *Emile*, s. 81.

²²² Rousseau, *Emile*, s. 78-79.

²²³ Rousseau, *Emile*, s. 82.

²²⁴ Rousseau, *Emile*, s. 216.

²²⁵ Rousseau, *Emile*, s. 110.

oynamanın çocuğu hayata hazırlayacağını düşünür.²²⁶ Rousseau, çocuklara okuma öğretmek için doğru yöntemin onda öğrenme isteği uyandırmak olduğunu düşünmektedir.²²⁷ Rousseau, çocukların hareketlerinin fazlalığından dolayı uzun uykuya ihtiyaç duyduklarını söyler. Ona göre hareket ve uyku birbirini düzenler, çocukların her ikisine de ihtiyacı vardır.²²⁸

Rousseau, insanların doğumundan on yaşına kadar olan dönemi en tehlikeli dönem olarak görür. Bu dönemde kötülükler ya da yanlışlar bireyin içinde köklerini salarak filizlenir. Rousseau, bu yanlış öğrenmelerin sonradan iyileştirilebileceğini ancak yerleşmiş yanlışları uzaklaştırmanın mümkün olmadığını düşünür. Ona göre ruh on yaşından sonra tüm yetileriyle var olur, tüm yetilerine ulaşmadan onu ne kadar az kullanırsa o kadar iyidir. Bu sebeple çocuklara erdem ya da gerçekleri öğretmek yerine onların zihinlerini yanlışlara karşı korumaya odaklanılmalıdır. Rousseau, aklın idrak gücünün on iki yaşında başladığını düşünür. Rousseau'ya göre çocukların zihinleri on iki yaşına kadar yanlışlardan korunabilirse bir eğitim harikası yaratılmış olur.²²⁹

Rousseau, insan zekâsının sınırlı olduğunu düşünür. İnsan bu yüzden kendisinden başkasının sahip olduğu yeteneklerden ya da bilgiden haberdar olamaz.²³⁰ Rousseau'ya göre dil öğretimi erken yaşlarda uygun değildir. *“Dil öğretimini eğitimin yararsız yanları arasında saymama şaşılacaktır; ama burada yalnızca ilk yaşlardaki öğretimden söz ettiğim unutulmamalı; ... Hiçbir çocuğun, harika çocuklar dışında, on iki ya da on beş yaşına kadar gerçekten iki dil öğrenmiş olacağını kesinlikle sanmıyorum.”* O dilin düşüncelerin ve kültürlerin bir yansıması olduğunu düşünür. Çocuğa ikinci bir dil öğretmeye çalışmak düşünceleri kıyaslamayı öğretmeye çalışmaktır. Çocuk kendi kültürünün ürünü olan dili alırken o kültürün özünü alır, henüz yeni yeni anlayabildiği bu özü başka bir özle kıyaslamak durumunda kalacaktır. *“Gelenek ve görenekler bu çeşitli dil şekillerinden birini çocuğa verirler ve bu onun olgunlaşana dek koruduğu tek dildir. İki dile sahip olmak için çocuğun düşünceleri kıyaslayabilmesi gerekir, iyi ama bu düşünceleri ancak anlayacak durumda iken nasıl kıyaslayabilir?”* Rousseau'ya göre birden fazla dili öğrenmek mümkün değildir. Örneğin bir çocuk Latince, İtalyanca ya da

²²⁶ Rousseau, *Emile*, s. 115.

²²⁷ Rousseau, *Emile*, s. 131.

²²⁸ Rousseau, *Emile*, s. 151.

²²⁹ Rousseau, *Emile*, s. 92-93.

²³⁰ Rousseau, *Emile*, s. 209.

Almanca konuşabilir, o çocuk ancak sözcüklerini değiştirir ya da sözcüklerin eş anlamlılarını kullanır. Çocuğa bir ya da birden fazla dilin eş anlamlı sözcüklerini öğretmeniz onun birden fazla dili öğrenebildiği anlamına gelmemektedir. Bir çocuk, dahi olanlar hariç, ancak bir dil bilebilir.²³¹

Rousseau, çocukların “ilk gençlik çağında” (on iki-on üç yaşları) araştırmacı ve meraklı olduklarını düşünür. Çocuğun bu merakı durdurulmaz ya da engellenmezse bu merakı onu ileri taşıyacaktır. Rousseau, merakın deneyimleme duygusunu artırdığını ve deneyimin de bir sonraki deneyime kapı açtığını düşünür.²³² Rousseau, çocukta merakın arttırılması için onu dikkatli kılmak gerektiğini düşünür. Dikkat yoluyla uyandırılan merakın hemen giderilmemesi ve merak duygusunun arttırılarak genişletilmesi gerektiğini düşünür.²³³ Rousseau’ya göre çocuk hata yaptığı zaman onu hemen düzeltmemeli, ona hatasının farkına varması için zaman tanınmalıdır. Zaman tanınırsa çocuğun hatasını düzeltmesi kendisi için onur olur. Filozofa göre çocuğun bu tecrübeyi yaşaması onun hata yapma olasılığını da azaltacaktır.²³⁴

Rousseau, insanın kişiliğinin “buluğ” çağıyla başladığını düşünmektedir. Hassas bir dönemden geçen bireyde, fiziksel değişimlerin de etkisiyle, çocuk huylarının değiştiği gözlenir. Buluğ çağının başlangıcının toplumdan topuma ya da mizaçtan mizaca değiştiğini ifade etmektedir. “İklimlerin etkisini göz önünde tutan görüşten daha genel ve daha kesin bir görüşe göre, ergenlik ve cinsel güç, bilgili ve uygar uluslarda cahil ve barbar uluslara kıyasla daha erken doğuyor.”²³⁵ Rousseau, çocukların yaradılıştan iyiliğe yatkın olduğunu düşünür. Çocuk büyüdüğünde kendisinin dışındaki dünyayla ilişkisi arttıkça kötülüğe(kıskançlık, aldatma, intikam, vb.) meyleder.²³⁶ Rousseau, çocukların sadelikle büyütülmesi gerektiğini düşünür. Ona göre sadelikle büyütülen çocuklar vicdanlı, sevgi dolu ve merhametli olurlar. Rousseau’ya göre çocuğun merhametli olmasındaki bir diğer etken ise kendi türünden olanların varlığından ve onların da acıya maruz kaldıklarından haberdar olmasıdır.²³⁷ Ona göre yetiştirilen bireyin yeni bir yaşa girerken bir önceki yaşını küçümsememesi gerektiği

²³¹ Rousseau, *Emile*, s. 118.

²³² Rousseau, *Emile*, s. 210.

²³³ Rousseau, *Emile*, s. 212.

²³⁴ Rousseau, *Emile*, s. 578.

²³⁵ Rousseau, *Emile*, s. 288.

²³⁶ Rousseau, *Emile*, s. 285.

²³⁷ Rousseau, *Emile*, s. 297.

öğretilmelidir. Bu alışkanlık bireye kazandırılırsa birey büyürken önceden edindiği iyi alışkanlıklarını da kaybetmeyecektir.²³⁸

Rousseau, kadın ve erkeğin karakter, fiziksel ya da mizaç olarak aynı olmadığını, ancak bütün halinde birbirlerine denk olduklarını düşünür. *“Erkek ve kadının tüm ortak yetileri aralarında eşit olarak bölünmemiştir, ama bütün olarak ele alındıklarında birbirlerine denk düşerler.”*²³⁹ Rousseau’ya göre kız ve erkek çocuklarının cinsiyetlerinin farkında olarak yetiştirilmesi gerektiğini düşünür. *“Cinsiyetin ister özel yaratılış amacını göz önünde bulundurayım, ister eğilimlerini inceleyeyim, ister görevlerini sayayım, her şey bana buna uygun eğitim biçimini belirtmek üzere elbirliği ediyor.”*²⁴⁰ Rousseau’nun bu eserinin sonunda Emile ile Sophie evlenir. Rousseau, bir evlilik gerçekleştirildikten sonra gençler üzerindeki rehberliğin de sona erdiğini düşünür. Bu rehberlik görevi artık çiftlerin birbirine aittir ve birbirlerine yol göstermelidirler.

Rousseau, bu eserinde doğayı esas alarak insana ve insanın özüne uygun bir eğitim sistemi ortaya koymuştur. Eserde bireyin eğitiminin yanında, beş çağa bölerek, gelişim aşamalarını da incelemiştir. Ona göre eğitim bu aşamalar göz önünde bulundurularak şekillenmelidir. Ebeveynlere düşen görevler, yetilerin keşfi, mesleklere yatkınlık, vb. gibi olması gerekenlere de değinmiştir. Rousseau, eğitimde geleneklerin ya da toplum öğretilerinin değil çocukların yeteneklerinin esas alınması gerektiğini düşünmektedir. Onun eğitim düşüncesinde her bedene göre değişmeyen bir eğitim sistemi değil, bireyden bireye değişen bir eğitim sistemi bulunmaktadır. Rousseau’nun eğitim hakkındaki düşüncelerinin temelinde uygulanabilir olması ve insanın sınırlandırılmaması yatmaktadır. Ona göre sınırlandırılmış eğitimin çocuğun hayal gücünü ya da yetilerini öldürür. Rousseau, eğitimi doğasından uzaklaştırılmış olan insanı tekrar doğaya döndürmek ya da doğanın kendisine yaklaştırmak için gerekli görmüştür. Rousseau eğitimi doğanın eğitimi, insan eğitimi ve şeylerin eğitimi şeklinde üç bölümde incelemiş, bu üç eğitimi eğitim sisteminin temeline koymuştur. Filozofa göre doğanın eğitim sistemi esas alınarak diğer sistemler, gerekirse yeniden düzenlenmelidir. Rousseau, her ne kadar insanın doğanın yasalarını bozmadan önceki

²³⁸ Rousseau, *Emile*, s. 639.

²³⁹ Rousseau, *Emile*, s. 519-521.

²⁴⁰ Rousseau, *Emile*, s. 522.

haline dönmeyi uygun görse de bunun olmayacağını bilincindedir. Onun bu düşüncesini Anayasa Projeleri eserinin eğitim bölümünde görmekteyiz. Rousseau, çocukların zihninin olgunlaşmadan dış etkenler ve eğitim tarafından şekillendirilmesine karşıdır. Ona göre çocukları eğitmek için mümkün olduğu kadar onların zihninin olgunlaşmasını beklemek gerekir.

Rousseau, eğitimin devlet tarafından verilmesi gerektiğini söyler ve kamu eğitimini savunur. “*Eğitimin konusu, düzeni ve biçimi yasalarla düzenlenmelidir.*” Ona göre bireylerin vatan sevgisiyle dolu bir yurttaş olması bir süreci gerektirir. Bu süreçte eğitim bireyleri tutku, sevgi ve gerekirse zorunlulukla vatansever olarak yetiştirmelidir.²⁴¹ Rousseau’ya göre bu eğitim devletin görevlendirdiği kişiler tarafından, devletin koyduğu kurallar çerçevesinde(aslında kurallardan daha çok uygulamaya dayalı) ve devlet gözetiminde yapılmalıdır.²⁴² Rousseau, çocukların bir arada ve eşit ortamlarda eğitilmesi gerektiğini düşünür. Ona göre çocuklara devletin koyduğu yasalar ve genel iradenin ilkeleri öğretilirse; çocuklar birbirlerini kardeş gibi sevecekler ve vatanlarını savunacaklardır. Ona göre uygar toplumlar içinde insanın kendi doğallığını korumasının “yurttaş” olma bilinciyle ilgili olduğunu görmekteyiz.²⁴³ Rousseau’nun eğitim hakkındaki düşüncelerini ele aldık. Şimdi Rousseau’nun kültür ve ahlakla ilgili düşüncelerini *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* eseri merkezinde ele almaya çalışacağız.

Bilginin öneminin artmasıyla beraber doğa bilimi önem kazanmış ve insan doğaya hükmetmenin yollarını aramıştır. İnsanın doğa karşısındaki mücadelesinde rehberi akıl olmuştur. Doğaya hükmetmeye başlayan insan, akıllı kullanarak kültür dünyasına da hükmetmeye çalışmıştır. “*Şimdi yapılacak şey, doğa karşısında başarı kazanan aynı akıllı kültür dünyasına da uygulamak, matematik doğa bilimine paralel olarak kültür bilimlerini de kurmak, kültür dünyasını da akılla aydınlatıp ona akılla egemen olmaktır.*” Aydınlanma düşüncesinin akla karşı duyduğu güven insanın geleneklerden ve dogmalardan kurtulacağına olan inancını artırmaktadır. Bu güven sayesinde bütün kurumlar aklın eleştirisinden geçirilerek toplum, din, devlet ve eğitim başta olmak üzere

²⁴¹ Rousseau, Jean Jacques, *Anayasa Projeleri*, (çev. İsmail Yerguz), (1. baskı), Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 101.

²⁴² Rousseau, *Emile*, s. 12.

²⁴³ Rousseau, *Ekonomi Politik*, s. 33.

her şeyi baştan düzenlemeye girişir. Bu yeni baştan oluşturma sonucunda aklın göstermiş olduğu entelektüel kültürün insanlığı birleştireceği düşünülür.²⁴⁴

Aydınlanma felsefesinde akla duyulan güven kültür alanına da yansımıştır. On sekizinci yüzyıl düşüncesinde aklın gelişmesi, kültürün amacı haline gelmiş, tarih ve kültür anlayışı da buna göre şekillenmiştir. Aydınlanmanın bu kültür anlayışı düşünce tarihinde göz kamaştıran başarı olarak görülmüş ve akla duyulan güveni artmıştır. O dönemde kültürün aklı ölçüt aldığı, doğa ve matematik bilimlerinin esas alarak şekillendirildiği söylenebilir. Rousseau, bu yöneme karşı çıkmıştır, ona göre bu rasyonalist düşünce şekli eğitim ve duygunun önünde engeldir. Rousseau'ya göre sadece doğanın sesini duymayanlar zihne bağlı kalabilir. Rousseau, kültür anlamında da doğal insana dönülemeyeceğinin farkındadır ancak mümkün olduğu kadar doğaya yaklaşmaya çalışmak gerektiğini düşünür. Rousseau eleştirileriyle akla duyulan güveni sarsar. Rousseau'nun kültür ve ahlak eleştirisi de bu eleştirilerinden biridir.²⁴⁵

Kızılçelik'e göre Rousseau, modernlik kavramını kullanan ayrıca modernliğin getirdiği şeylerin insanlığı uçurumun kenarına götürmesini ilk fark eden ilk filozoflardan biridir. Modernlik eleştirilerinin birçoğu üzerinde Rousseau'nun etkisi bulunmaktadır.²⁴⁶ Rousseau, vahşet halinde olan insanın ve uygar insanın ruhlarının temelleri ve yönelimleri açısından büyük farklılıklar olduğunu, birini mutlu eden şeyin diğerini mutsuzluğa götürebileceğini düşünür. Ona göre vahşet halindeki insan, özgürlük ve huzurlu yaşam sürüp sadece yaşamını devam ettirmeye çalışır ve her şeye karşı ilgisizken; uygar insan her zaman daha fazlası için çabalar, yaşamının sonuna dek daha fazlasının peşinde koşar, köleliğiyle övünür, köle olmayanları ise küçümser.²⁴⁷ Filozof ahlak hakkındaki düşüncelerine bilim-sanat eleştirilerine sıklıkla yer vermiştir. Bu sebeple Rousseau'nun kültür ve ahlak hakkındaki düşüncelerine bilim-sanat eleştirisiyle devam edeceğiz.

Rousseau, Dijon Akademisine gönderdiği *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* adlı makalesinde dönemin kültürünü eleştirmiş, sanatın ve bilimin insan ahlakını geriye götürdüğünü ve mutluluk için insana faydasının olmadığı düşüncesini ortaya koymuştur. "*Bilimler ve sanatlardaki ilerleme gerek mutluluğumuza bir şey katmamış,*

²⁴⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 291-292.

²⁴⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 340-342.

²⁴⁶ Kızılçelik, *Batı Barbarlığı 1: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, s. 2.

²⁴⁷ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 99.

*ahlâkımızı bozmuş, bu yüzden zevkimizi de berbat etmiş olduğuna göre...*²⁴⁸ *“Bilimler ve sanatlar (...) kadar ahlâk değerleri için de zararlıdır.”*²⁴⁹ Rousseau’ya göre Aydınlanma düşüncesiyle birlikte ilerleme mutluluğu ve sadeliği yok etmeye başlamıştır. Ona göre düşünce akımı erdemin yerine, zekâyı koymaktadır.²⁵⁰ Ona göre bu düşünce akımı nefreti, korku ve güvensizliği getirmiştir.²⁵¹ Bilim ve sanatların ilerlemesinin askeri alanı dahi etkilediğini düşünen Rousseau’ya göre bilim ilerledikçe askeri değerler de ölmektedir. *“Hayatta rahatlıklar arttıkça, sanatlar ilerledikçe, lüks her tarafa yayıldıkça mertlik bozuluyor; askerlik değerleri kayboluyor: Bu da yine, kapanık odalarda türeyen ilimlerin ve sanatların işidir.”*²⁵²

Rousseau’nun düşüncelerinin hemen her alanında doğayı görmek mümkündür. Rousseau, doğal insanı mutlu, uygar toplumdaki insanı ise mutsuz görmektedir. Ona göre bunun nedeni, doğal insanın sadeliği, uygar insanın ise yapaylığından kaynaklanmaktadır. Rousseau medeniyete karşı çıkmamış, insanı ve toplumu sadece saflığa ve sadeliğe davet etmiştir. *“Ey ruhlarımızı elinde tutan ulu Tanrı, sen bizi babalarımızın bilgilerinden ve uğursuz sanatlarından kurtar; bize bilgisizliğimizi, saflığımızı, fakirliğimizi geri ver; bizi mutlu edebilecek olan, senin de en değerli saydığın bu nimetlerdir.”*²⁵³

Rousseau, bilimlerin ve sanatların insanların kötü taraflarından doğduğunu düşünmektedir. Ona göre bilim ve sanat iyi taraflarımızdan doğsaydı onların getirdiklerine şüpheyle yaklaşmak zorunda kalmazdık. Ona göre sanat ve bilimin amacına bakılacak olursa doğuşlarındaki kötülükler açıkça görülecektir. Ona göre lüks sanatı beslerken, haksızlıkların olması hukuk ilmini doğurmuş, savaşlar ve zulmeden hükümdarların olması ise tarih bilimini beslemiştir. Rousseau’ya göre tüm bunların yerine insan, doğal ihtiyaçlarını karşılamak için çabalayıp gücünü sadece vatanını savunmak için kullansaydı onun bilim ve sanatlarla uğraşması gerekmeyecekti.²⁵⁴

²⁴⁸ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 31.

²⁴⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 26.

²⁵⁰ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, s. 20.; Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 28-29.

²⁵¹ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 10.

²⁵² Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 25.

²⁵³ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 30.

²⁵⁴ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 20-21.

Rousseau'ya göre şair ve sanatçılar ürettikleri şeylere karşı alkış bekler, bu alkış alma ya da kendini beğendirme duygusu onları sürekli eser vermeye iter. Filozof bu durumu lüks kaynaklı görür ve bu üretim düzeninin (sanatçı ve bilim adamları dâhil) ahlakı bozduğunu düşünür. Ona göre bilim ve sanatın gelişmesi insanın değişmesine neden olmuştur.²⁵⁵ Bilgi yönünden gelişen insan ahlaki olarak geriye gitmiştir. Rousseau, sanatta(özellikle tiyatro) temsil edilenlerin insanlara bir şeyleri yaklaştırmak için değil uzaklaştırmak için olduğunu düşünmektedir. Rousseau, tiyatronun insanları avutmak için olduğunu düşünmektedir. Ona göre tiyatro da insanların ahlakını bozmaktadır. Filozofa göre tiyatro bizi trajedi türüyle kahramanlıklara hayran bırakırken komedi bizi, kendi gülünç durumlarımızdan kurtarmak yerine, başkalarının içinde bulunduğu gülünç durumları canlandırmaktadır. Bunlar Rousseau'ya göre faydasız uğraşlardır.²⁵⁶ Rousseau, tarihe bakıldığında sanatın ve bilimin hâkim olamadığı yerlerde mutluluğun hâkim olduğunu düşünmektedir. O, Eski Atina'nın ahlaksızlığını da burada gelişen bilim ve sanatın ilerlemesine bağlamış, Isparta'nın ise ahlaki açıdan ayakta kalmasını bilim ve sanata önem vermemesine bağlamıştır.²⁵⁷ *"Hiçbir etkinin bulunmadığı yerde etken aramaya gerek yoktur; ama burada etki ortadadır; bozulma gerçekten vardır; bilimlerimiz ve sanatlarımız geliştikçe ruhlarımız bozulmuştur."*²⁵⁸

Rousseau'ya göre bilimsel araştırmalar risklidir ve bilinmeyen yollarla doludur. Onların amaçları boştur, etkileri ise topluma zarar vermektedir. Bu bilimlerin işsizlikten doğduğunu düşünen Rousseau, bilimlerin topluma verdikleri ilk zarar olarak ise boş harcanan zamanı görür.

Bütün bunların hiçbirini bize öğretmemiş olsaydınız, yeryüzünde daha az kalabalık mı olacaktık? Daha mı kötü yönetilecektik? Daha az güçlü, daha az sağlıklı, daha az ahlâklı mı olacaktık? Yattığınız eserlerin değeri üzerinde bir düşünün; en büyük bilginlerimizin, en iyi vatandaşlarımızın eserleri bu kadar az işimize yaradığına göre, devletin gelirini boşu boşuna sömüren o meçhul yazarlar, işsiz edebiyatçılar sürüsü hakkında ne düşünelim dersiniz?²⁵⁹

Rousseau, bu düşüncelerini bilimi kötülemek amacıyla değil, erdemi savunmak amacıyla dile getirdiğini ifade etmektedir. O, bu düşüncelerinde dönemindeki bilim

²⁵⁵ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 23.

²⁵⁶ Rousseau, Jean Jacques, "D'Alambert'e Mektup", 6 *Kitabile Rousseau (Ruso)*, (2. baskı), (çev. Zahir Güvemli), Türkiye Basımevi, Ankara 1960, s. 111-113.

²⁵⁷ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 14-15.

²⁵⁸ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 11.

²⁵⁹ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 20-21.

insanlarının erdemi gerektiği kadar önemsemediklerini, biçime takılarak içeriğe ulaşamadıklarını, erdemli bir yönelme ve bilimsel tavırdan uzak olduklarını iddia etmektedir.²⁶⁰ Ona göre edebiyat, toplumlarda yaşanan bozulmanın başlangıcıdır. Rousseau, edebiyatın insanların aylaklık duygusunu ortaya çıkardığını düşünmektedir. Ona göre yurttaşlar edebiyata zaman ayırmak yerine yurttaşlık görevlerine zaman ayırmalıdır.²⁶¹ “Edebiyat, felsefe ve güzel sanatlar eğilimi temel ödevlerimiz ve gerçek görkem sevgimizi yok etti.” Ona göre edebiyat ve felsefe insan ruhunu yumuşatır ve böylece ruh kendi özünü koruyamaz hale gelir. Zayıflayan ruhun cesareti kalmaz, sonucunda tembellik, gevşeklik ve tutkular ortaya çıkar.²⁶²

Rousseau, bütün halkların ulusal karakterlerinin-kültürlerinin değişmesinde parayı önemli bir noktada görür. Bunu *Anayasa Projeleri* eserinde işleyen Rousseau’ya göre ticaret ve sanayiyle birlikte otoriteye bağlılığın arttığını düşünür. Ona göre paranın ortaya çıkmasıyla yoksul ve zengin arasındaki eşitsizlik de ortaya çıkmıştır. Rousseau’ya göre modern toplumlarda paranın belirleyici bir yeri vardır. Rousseau’ya göre ticaret ve fabrikalar artınca tarımdaki üretim buralara kaymıştır. Bunun sonucunda nüfus ve dolayısıyla eşitsizlik de artmıştır. Rousseau’ya göre üretmeden tüketen herkes ülkesi için zararlıdır. Rousseau, tarım kültürüyle yetişen toplumun diğer toplumlardan bağımsız olacağını düşünür.²⁶³ Rousseau’ya göre para kötülüklerden biridir, zevkleri zehirler hatta Rousseau ona sahip olmaktan ve onu kullanmaktan utandığını belirtmiştir. “Egemen zevklerimden hiçbirinin para ile satın alınan şeylere dayanmadığını da ekleyiniz. Bana sadece saf zevkler gerek, ama para bütün zevkleri zehirler.”²⁶⁴ “Paranın bana göre olmadığını o kadar iyi duyarım ki, ona sahip olmaktan, hele onu kullanmaktan hemen hemen utanırım.”²⁶⁵

Rousseau, ahlaki önemsemiş ve ahlak konusundaki düşüncelerini de doğa üzerinden açıklamıştır. O, insanın ve ahlakının doğuştan iyi olduğunu düşünür. Onun “doğal insan” görüşünde olduğu gibi insanın ahlakı, çevresindeki etmenler tarafından bozulmuştur. Rousseau, bu bozulmanın insanın ihtiyaçlarının-lüksün artmasıyla

²⁶⁰ Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, s. 5.

²⁶¹ Rousseau, Jean Jacques, *Narsist*, (çev. A. Kadir Paksoy), (1. baskı), Doruk Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 15.

²⁶² Rousseau, *Narsist*, s. 16.

²⁶³ Rousseau, *Anayasa Projeleri*, s. 44-46.; Erdem, H. Haluk, “Jean-Jacques Rousseau’da Kültür ve Toplum Eleştirisi”, *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları*, 2012(17), ss. 15-28.

²⁶⁴ Rousseau, *İtirafı*, s. 53.

²⁶⁵ Rousseau, *İtirafı*, s. 55.

başladığını düşünmektedir. Bu lüksün bir sonunun olmaması ise insanı doğasından alabildiğine uzaklaştırmıştır. Doğasından uzaklaşan insan, daha fazla lükse yönelince kısır bir döngüye girilmiştir. İnsan az ile yetinmemeye, doğanın imkânlarından faydalanmak yerine onu pervasızca kullanmaya ve ona hükmetmeye başlamıştır. Rousseau, insanın daha fazlasını isteyerek erdemden uzaklaştığını düşünmektedir. Filozof yaşadığı dönemin getirdiği gelişmelerin erdem üzerindeki etkilerini incelemiş ve ortaya çıkacak problemleri öngörmeye çalışmıştır. Günümüzde insanların beğenilme duygusu ve popüler kültür için erdemi hiçe sayması Rousseau'nun eleştirilerini haklı çıkarmaktadır. O, günümüz yaşam koşullarını yaklaşık üç asır önceden görerek eleştirileriyle insanları uyarmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Aydınlanma, bir dizi değişim süreci neticesinde ortaya çıkan on sekizinci yüzyılla özdeşleşmiş bir harekettir. Avrupa kültüründe Rönesans ile başlayan bu değişim faaliyetleri on sekizinci yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bu değişim sürecinde kültür, ahlak, din, bilim ve siyaset alanındaki değişimler başlıca temalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma, bu temalarda yaşanan değişimin hem sonuçlarını değerlendirmeyi hem de bu sonuçların geleceğe yön vermesini ister. Bu anlamda Aydınlanma değişim konusunda iyimser bir bakış ve iddialı bir harekettir. Aydınlanma değişim faktörünü savunan filozofların düşünceleriyle şekillenir. Bu değişim sürecine katılan ve bu yönüyle de bir Aydınlanma filozofu olan Rousseau, duygu, din, sivil din, özgürlük, eşitlik, toplum, siyaset, doğa, insan, eğitim, kültür, ahlâk, bilim ve sanat gibi temel konularda Aydınlanmaya yönelik eleştirilerde bulunmuştur.

Orta Çağ'da din merkezli bir yaşam sürdürülmektedir; ancak bu durum Rönesans hareketiyle birlikte değişmeye başlamıştır. On yedinci yüzyıla gelindiğinde ise bu dönemin felsefi anlayışında bilim ve akla duyulan güven artmış, felsefe dinden bağımsız hale gelmiştir. Bu yüzyılda birçok filozof çalışmalarında aklı öne çıkarmıştır. Dönemin filozoflarının görüşleri Aydınlanma hareketine zemin hazırlamıştır. Bu zemin bir süreç olan Aydınlanmanın gerçekleşmeden hemen önceki kısmını oluşturmaktadır.

Orta Çağ ve on yedinci yüzyılın bir hazırlık dönemi oluşturduğu Aydınlanma, on sekizinci yüzyılla bütünleşmiş bir harekettir. Aydınlanma kavramı “Başka insanların müdahale ettiği aklın ergin olmama durumundan kurtulması ve insanların kendi akıllarını kullanabilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Aydınlanmanın parolası olarak Kant’ın “Kendi aklını kullanma cesaretini göster!” sözü kabul edilmektedir. Aydınlanma için aklın özerk hale gelmesi gerekliken aklın özerkleşebilmesi için de özgürlük gereklidir. Aydınlanma hareketi her ne kadar aklın tam bağımsızlığını ve özgürlüğünü savunsa da bu, toplum ve siyasi düzende içinde pek mümkün değildir. Sonuç olarak insanların belli yükümlülüklerinin olması ve insanın bu yükümlülükleri yerine getirdiği sürece de aklını istediği gibi kullanabilmesi fikri kabul edilmiştir.

Aydınlanma hareketinin öne sürdüğü düşünceler arasında ilk göze çarpan özellik insanın konu edinilmesidir. Aydınlanmanın insanın varlığını ve aklını merkeze alması hareketin yayılma alanının genişlemesini sağlamıştır. Bu özelliğiyle Aydınlanma

hareketi bilim, ahlak ve felsefe gibi birçok alanda modern düşüncenin oluşmasına öncülük etmiştir.

İngiltere’de ortaya çıkan Aydınlanma hareketi İskoçya, Fransa ve Almanya gibi ülkelere yayılmış ve söz konusu ülkelere göre karakteristik özellikler kazanmıştır. Bu ülkelerde öne çıkan filozofların düşüncelerini anlamak Aydınlanmanın ülkelere göre karakteristik özelliklerinin anlaşılmasını sağlayacaktır. Rousseau’nun yaşadığı bölge ve dönemin daha iyi kavranması için, Fransız Aydınlanması ve Fransız filozofları incelenmelidir. Bu inceleme yaşadığı dönemde farkını ortaya koyan Rousseau’nun düşüncelerinin anlaşılmasına fayda sağlayacaktır.

Modernliği ve modernliğin getirdiği değişimleri hemen kabul etmeyerek eleştiren Rousseau, bu özelliği sayesinde düşünce tarihinde büyük izler bırakmıştır. Onun bu eleştirileri modernizmin içinden modernizme yönelik bir eleştiridir. Ona göre Aydınlanma, bireylerin doğal ihtiyaçlarını ötelemekte; hatta bu ihtiyaçlarının yerine yapay birtakım entelektüel ihtiyaçlar yerleştirmektedir. Rousseau bunun tersini belirtmektedir. Bu yapay-entelektüel ihtiyaçlar insanı doğasından uzaklaştırır, bireyi saf akla mahkûm eder ve bu da Rousseau’da temel kavramlardan biri olan duyguyu ortadan kaldırır. Rousseau, duygudan yoksunlaşan insanın ahlak, kültür ve eğitim gibi alanlarda geri kalacağı düşüncesini savunmuştur. Filozof rasyonalizm düşüncesinden uzak bir şekilde akıldan çok duyguyu önemsemiştir. O, mütevazı ve orta sınıfı oluşturan insanların aile yaşamını, sevecenliğini, çalışkanlıklarını ve dini düşünceye saygılarını bilim insanlarının hesapçı ve soğuk aklından üstün tutmuştur. Onun bu düşüncesi kendinden sonraki Romantizm akımı filozofları üzerinde büyük etki bırakmıştır.

Rousseau, din ve politikayı ayırtırmamış, politik savaşları din düşüncesiyle ilişkilendirerek düşüncelerini ortaya koymuştur. O, bu savaşların toplumların kendi Tanrılarını öne çıkarmaya çalışmasıyla başladığını düşünmektedir. Rousseau’nun din kavramını önce “genel din” ve “özel din”, daha sonra da “insanın dini” ve “yurttaşın dini” şeklinde incelediği görülmüştür. O, genel dini gerçek Tanrıcılık olarak görür ve onu içten bir din-insan dini olarak niteler. Rousseau, “yurttaşın dinini” belli toplumlara ve milletlere özgü olarak nitelendirmiştir. Bu iki din arasında kalan dini ise “papaz dini” olarak adlandırır. Onun düşüncesine göre papaz dini, bireyleri ne dindar ne de yurttaş yapar. O, “genel din” ve “yurttaşın dinindeki” eksikliklerin papaz dininden

kaynaklandığı görüşünü ortaya koymuş ve papaz dininin gerçek İncil dini ile alakası olmadığı görüşünü ileri sürmüştür. Rousseau'nun düşünce sisteminde en faydalı ve gerçek din olarak “insanlık dini” yer almaktadır. O, “insanlık dini” olarak Hristiyanlığı görmektedir. Bu dinde insanlar arasındaki birlik ölümle bile ayrılmayacaktır. Rousseau bu insanlık dini ile yurttaşın dini düşüncesini birleştirmeye çalışmıştır. Onun sözünü ettiği bu birleşimden sivil din düşüncesi doğmuştur.

Rousseau, dinin insanlık için gerekli hatta mecburi olduğu fikrini öne sürerken kiliseye, din adamları sınıfına ve Hristiyanlığın ibadet şekline karşı çıkmıştır. Ona göre dindeki dogmalar dine zarar verir. O, en açık dinin en iyi din olduğunu düşünür. Bu sebeple onun inancında dogma ve vahiy yoktur. O, doğal din düşüncesini benimsemektedir. Rousseau, deizmin akıl yoluyla bir Tanrı bulunabileceği inancına karşı çıkar. Ona göre bu durum bireylerin manevi ihtiyacını karşılamaz. Doğa ve doğal güçleri inceleyen Rousseau, bir ilk nedene ihtiyaç duyar ve bu ilk nedeni Tanrı olarak ifade eder. Rousseau'ya göre insan, Tanrı'ya doğaya yönelerek ibadet etmelidir. Rousseau'nun düşünce sisteminde doğa çok önemli bir konumda bulunduğundan o, Tanrı'nın kalben ve duygusal olarak doğada hissedilmesi gerektiğini savunur. Filozof bu düşüncesiyle döneminde din hakkında yeni bir düşünce ortaya koymuştur.

Rousseau'ya göre insanlar dış etkenlerden korunmak için özgürlüklerini feda ederek devlet kurumunu inşa etmeye karar vermiştir. O, bu kurumun kurulmasıyla eşitsizliğin arttığını ve zengin-fakir ayrımının derinleştiğini düşünür. Onun düşüncesinde eşitsizliğin doğal ve yapay-siyasal olarak ikiye ayrıldığı görülmüştür. Ona göre doğal eşitsizlik doğa kaynaklı olduğu için tam bir eşitsizlik değildir. Bu eşitsizlik yaş, zekâ ve boy gibi farklılıkları oluşturmaktadır. Yapay-siyasal eşitsizlik ise insanın doğadan uzaklaşmasıyla yine insan tarafından oluşturulmuş eşitsizliklerdir. Filozof insanın özgürlüğünden vazgeçmesiyle ortaya yapay eşitsizliğin çıktığını düşünmektedir.

Rousseau'ya göre bir toprak parçasını sahiplenerek mülkiyet kavramını ortaya koyan ilk kişi uygar toplumun kurucusudur. Uygarlaşan insanın yapay ihtiyaçları artarken yaşamına lüks kavramı girmiştir. Lüks kavramıyla birlikte insanın ahlakı da bozulmuştur. Rousseau, toplumun uygarlaşmasını dört evrede incelemektedir. Filozofun *Toplum Sözleşmesi* eserinde detaylıca incelediği bu evrelerin ilki doğal engellerin aşılmasıyla, ikincisi insanların birlikte yaşamasıyla, üçüncüsü teknik buluşlarla ve

sonuncusu da sanayi devrimiyle gerçekleşmiştir. Filozof sanayi devrimiyle insanların ihtiyaçlarının arttığını ve lüks ihtiyaçlarla birlikte bu durumun kısır bir döngüye girdiğini düşünmektedir. O, bu durumu ahlakın bozulmaya başladığı zaman olarak değerlendirir.

Rousseau, uygar toplumun temellerine inebilmek için incelemeye insan doğasından başlamaktadır. Bu işe doğal ve yapay ayrımıyla başlayan Rousseau, doğal olanda (doğada) hiçbir şekilde zararlı bir durum bulunmadığını, bütün kötülüklerin yapay ihtiyaçlardan (lüks vb.) ortaya çıktığını düşünmektedir. Onun doğadan kaynaklanan düşünceleri varsayımsaldır. O, insana sonradan yüklenen yapaylıkları insandan hayali bir varsayımla alarak düşüncelerini ifade etmektedir.

Rousseau, kuvvetler birliğini ve bu erklerin yönetiminin halkta olması gerektiğini savunmaktadır. Onun siyaset felsefesinde, yasaların önemi büyüktür. Bu sebeple ona göre yasama görevi için temsilci seçmek doğru değildir; yasama erki doğrudan halkın elinde olmalıdır. Onun siyaset felsefesinde yasama hakkı devredilemez; ancak yürütme yetkisi halkın belirlediği hükümete, halkın istediği süre boyunca, devredilebilir. O, yasama faaliyeti için temsilci seçmeyi doğru görmez. Ona göre temsilci seçmek genel iradenin egemenliğine zarar verir. Devletin düzeni genel iradenin istediği şekilde işlemezse devletin durumu gittikçe bozulur. Bu bozulan düzende önce anarşi, demokrasinin bozulmasıyla aristokrasi, aristokrasinin bozulmasıyla oligarşi ve son aşamada da tiranlık ortaya çıkar.

Rousseau'nun düşünce sistemine göre eğitim, öncelikle uyumlu daha sonra da uygulanabilir olmalıdır. O, eğitimde de en büyük öğretmen olarak doğayı görmektedir. Doğanın eğitimini faydalı ve değiştirilemez gördüğü için diğer eğitim türlerinin de ona yaklaştırılması gerektiğini düşünmektedir. Filozof *Emile* eserinde doğaya uygun bir şekilde çocukların eğitimlerini çağlar halinde incelemiştir. Onun eğitim anlayışına göre eğitim, devlet tarafından verilmelidir. Filozof eğitim düşüncesinde yasaları ve uygar toplumu olduğu gibi kabul ederek toplumun eğitim yoluyla ne kadar değiştirilebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Rousseau, modernliğin getirdiği olumsuzlukları eleştirileriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre doğadan uzaklaşarak uygarlaşan insan mutluluktan da uzaklaşır. Rousseau, bilim ve sanatın ilerlemesinin doğadan uzaklaşmayı tetiklediğini

düşünmektedir. Ona göre ilerleyen bilim ve sanat insanların lüks ihtiyaçlarını artırmış, lüksün artması da insanın doğadan uzaklaşarak bozulmasına neden olmuştur. O, bilim ve sanatın insanların kötü yanlarından doğduğunu düşünür. Rousseau, eleştirileriyle toplumda yaşanan bozulmalara dikkat çekerek insanları uyarmaya çalışmaktadır.

Rousseau'nun eleştirilerinin geniş yankı uyandırmasının nedeni; eleştirilerindeki haklılık payının yanında onun bu düşüncelerini dile getirirken kullandığı üsluptur. Rousseau'nun büyük bir düşünce adamı olmasının yanında onun büyük bir edebi şahsiyet olduğu da belirtilmelidir. Onun düşüncelerini ifade ederken kullandığı bu duygusal, canlı ve coşkulu üslup, kendinden sonraki birçok filozof ve edebiyatçıyı etkilemiştir. Rousseau'nun fikirleri ve yaşam tarzıyla düşünce tarihinde, özellikle Romantizm akımı üzerinde bıraktığı izler büyüktür.

Rousseau, Aydınlanma filozoflarının bireysel çıkarı önceleyen yaklaşımlarına karşı çıkmış ve ilerleme düşüncesine karşı doğaya dönüş fikrini savunmuştur. Filozof burada doğaya dönüş olarak toplumun erdemlerini öne çıkaran bir yaşama işaret etmektedir. Günümüzde bilim, insanların faydasından çok milletler arası yarışta ya da onların birbirleri arasındaki egemenlik mücadelesinde kullanılmaktadır. Artık bilim hükmetmek ve ondan faydalanmak için vardır. Elindeki ile yetinmeyip daha fazlasını isteyen insan ise erdemden uzaklaşmıştır. Rousseau, günümüz yaşam koşullarını yüzyıllar öncesinden görmüştür. Şimdi sosyal medya kullanımı ve popüler olabilme çabaları insanı doğasından iyice uzaklaştırarak erdem duygusundan yoksunlaştırmaktadır. Rousseau bu ahlaki bozulmayı önceden fark ederek eleştirileriyle insanları uyarmaya çalışmıştır. Onun Aydınlanmaya ve modernizme yönelik eleştirilerinin temelinde “ahlak” eleştirisi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, F., “Hobbes ve Rousseau’nun Devlet Kuramlarında Doğa Durumu”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018 (32), ss. 115-120.
- Akarsu, B., (1975), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (1. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arslan, A., (2014), *Felsefeye Giriş*, (21. baskı), Adres Yayınları, Ankara.
- Atayman, V., (2011), *Aydınlanma*, (1. Baskı), Bordo Siyah Yayıncılık, İstanbul.
- Aydın, Ayhan, (2018), *Felsefe Düşünce Tarihi*, (9. Baskı), Pegem Akademi, Ankara.
- Başçı, V., “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, 22 (1), ss. 34-40.
- Başdemir, H. Y., “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Ankara, 2005, ss. 27-44.
- Berry, C. J., *Scottish Enlightenment, Routledge Encyclopedia of Philosophy*, (gen. Ed. E. Craig), Version 1:0, London, Routledge.
- Bıçak, A., (2004), *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, (1. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Bobaroğlu, Metin, “Ekinsel Biçem ve Aydınlanma Sorunu”, *Us Düşün Dergisi*, 1998/2, ss. 91-104.
- Boyacıoğlu, F., K. Çelik, “ İki Bin Yıl Süren Düş: Aydınlanma”, *International Periodical For The Languages, Literatur and History of Turkish or Turkic*, 2013/8(10), ss. 105-126.
- Buchan, B., “Enlightened Histories: Civilization, War and the Scottish Enlightenment”, *The European Legacy*, 2005, 10(2), ss. 177-192;
- Bumin, T., (2010), *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, (4. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A., (2017), *Aydınlanma Felsefesi*, (1. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- (2017), *Felsefe Sözlüğü*, (6. Baskı), Say Yayınları, İstanbul.

- (2017), *Felsefe Tarihi*, (7. baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- (2007), *On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, (2. baskı), Asa Kitabevi, Bursa.
- (2009), “Aydınlanma”, *Felsefe Ansiklopedisi*, C. I, (ed. Ahmet Cevizci), (1. Baskı), Ebabil Yayıncılık, Ankara.
- Çetinkaya, B. A., (2018), *Felsefe Tarihi Antik Doğu’dan Modern Batı’ya*, (2. baskı), Nobel Yayınları, Ankara.
- Çiğdem, A., “Şimdi Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?”, *Toplum Bilim-Aydınlanma Özel Sayısı* (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, ss. 91-95.
- (1993), *Aydınlanma Felsefesi*, (Baskı belirtilmemiş), Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Çüçen, A. K., “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 2006 (Özel Sayı), ss. 25-34.
- D’Alambert, (2000), *Felsefenin Ögeleri ya da İnsan Bilgilerinin İlkeleri Üzerine Deneme*, (çev. Hüseyin Köse), (1. Baskı), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Damrosch, L., (2011), *Jean Jacques Rousseau*, (çev. Özge Köprülü), (1. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Dent, N. J. H., *Rousseau Sözlüğü*, (çev. B. Gözkân, N. Ilcioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıkaya), (Baskı belirtilmemiş), İstanbul.
- Duman, F., “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2006/61 (4), ss. 117-151.
- Erdem, H. H., “Jean-Jacques Rousseau’da Kültür ve Toplum Eleştirisi”, *Özne Felsefe ve Bilim Yazıları*, 2012(17), ss. 15-28.
- Erdemli, A., “Bir Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes”, *Felsefe Arkivi*, 2013, ss. 99-112.
- Ewald, O., (2013), *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Gürsel Aytaç), (2. Baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara.

- Golmann, L., (1999), *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. Emre Arslan), (1. Baskı), Doruk Yayınları, Ankara.
- Gökberk, M., (2017), *Felsefe Tarihi*, (30. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- (1979), *Felsefenin Evrimi*, (1. baskı), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- (1947), *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, (1. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gültekin, V., (2001), *Rousseau*, (1. Baskı), Kastaş Yayınevi, İstanbul.
- Gümüş, T. Tolga, "Ortaçağ'dan Erken Modern Döneme Batı Avrupa'da Eğitim Tarihi: Yeni Yaklaşımlar", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2010/6(1), ss. 25-40.
- Hegel, G. W. F., (2014), *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, (çev. Aziz Yardımlı), (2. baskı), İdea Yayıncılık, İstanbul.
- Hof, U. I., (2004), *Avrupa'da Aydınlanma*, (çev. Şebnem Sunar), (1. Baskı), Literatür Yayınları, İstanbul.
- Horkheimer, M., (1998), *Akıl Tutulması*, (çev. Orhan Koçak), (4. baskı), Metis Yayıncılık, İstanbul.
- M. Horkheimer ve Adorno, T. W., (2014), *Aydınlanmanın Diyalektiği*, (çev. Nihat Ülner- Elif Öztarhan Karadagan), (2. baskı), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Kakınç, T., (1968), *Rousseau Kimdir, Liberalizm Nedir?*, (1. Baskı), Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., İstanbul.
- Kant, İ., "Aydınlanma nedir? Sorusuna yanıt (1784)", (çev. Nejat Bozkurt), *Toplum Bilim- Aydınlanma Özel Sayısı*, (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, ss. 17-23.
- Kant, İ., (1984), *Seçilmiş Yazılar*, (çev. Nejat Nozkurt), (1. baskı), Remzi Yayınevi, İstanbul.
- Kar, S., "Din, Aydınlanma ve Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014 (42), ss. 173-192.

- Kenny, A., *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi/Modern Dünyada Felsefe* III. Cilt, (çev. Burcu Doğan), (2. Baskı), Küre Yayınları, İstanbul.
- Kızılçelik, S., (2011), *Batı Barbarlığı I: Rousseau, Marx ve Nietzsche Üzerine*, (2. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara
- Küçükalp, K., (2020) “Rönesans Felsefesi”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara.
- (2020) “Empirisizm”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara.
- (2020) “Rasyonalistler”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara.
- Köktaş, M., “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, ss. 143-158.
- Mendelssohn, M., "Aydınlanma Nedir?" Sorusu Üzerine, *Toplum Bilim- Aydınlanma Özel Sayısı* (ed. B. Dellaloğlu), (1. Baskı), (çev. Nejat Bozkurt), Bağlam Yayınevi, İstanbul 2000, ss. 21-36.
- Özden, H. Ö. vd., (2016), *Yeniçağ Felsefesi Tarihi*, (4. baskı), Arı Sanat Yayınları, İstanbul.
- Pellet, J., (2010), “*Aydınlanma Ruhu*” *Batıya Yön Veren Metinler III*, (Ed. Alev Alatlı), Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları İstanbul.
- Porter, R., (1990), *The Enlightenment*, (1. Baskı), Studies in European History, London.
- Rousseau, Jean Jacques, (1960), “D’Alambert’e Mektup”, *6 Kitabile Rousseau (Ruso)*, (2. baskı), (çev. Zahir Güvemli), Türkiye Basımevi, Ankara.
- (2002), *İtirafılar*, (çev. Kenan Somer), (3. Baskı), Doruk Yayınları, İstanbul.
- (2003), *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, (çev. Ertuğ Ergün), (1. Baskı), Yeryüzü Yayınevi, Ankara.
- (2008), *Anayasa Projeleri*, (çev. İsmail Yerguz), (1. baskı), Say Yayınları, İstanbul.

- (2021), *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, (çev. Sabahattin Eyüboğlu), (7. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- (2009), *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev Eleştirilere Yanıtlar*, (çev. İsmail Yergüz), (1. baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- (2015), *Ekonomi Politik*, (çev. İsmet Birkan), (2. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- (2017), *Emile*, (çev. Yaşar Avunç), (8. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- (2017), *Toplum Sözleşmesi*, (çev. Vedat Günyol), (9. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- (2017), *Melodi ve Müziksel Taklit ile İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, (çev. Ömer Albayrak), (7. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- (2019), *Narsist*, (çev. A. Kadir Paksoy), (1. baskı), Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Russ, J., (2012), *Avrupa Düşüncesinin Serüveni-Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*, çev. Özcan Doğan, (2. baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- (2013), *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi III. Cilt*, (çev. İsmail Yergüz), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sena, C., (1976) “Montesquieu”, *Filozoflar Ansiklopedisi*, III. Cilt, (Baskı belirtilmemiş), Remzi Kitabevi, Ankara.
- Skirberkk G. ve Gilje N., (çev. Emrah Akbaş- Şule Mutlu), (2013), *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (Baskı belirtilmemiş), Kesit Yayınları, İstanbul.
- Sözer, Ö., (2014), *Felsefenin Abc’si*, (5. baskı), Say Yayınları, İstanbul.
- Şekerci, A. İ., (2016), *Aydınlanma ve Din*, (1. baskı), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Şener, H., (2014), *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, (baskı belirtilmemiş), Ötüken Yayıncılık, Ankara.

- Touraine, A., (2002), *Modernliğin Eleştirisi*, (çev. Hülya Tufan), (4. baskı), YKY Yayınları, İstanbul.
- Turner, F. M., (2019), *Rousseau'dan Nietzsche'ye*, (çev. Soner Soysal), (1. Baskı), Kafka Yayınları, İstanbul.
- Türer, C. ve Küçükalp, K., (2020), “18. Yüzyıl Felsefesi II (Aydınlanma)”, *Felsefe Tarihi*, (ed. Celal Türer), (3. Baskı), Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara.
- Tan, N., “Kant’ın Din Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/51 (2), ss. 315-330.
- Timuçin, A., “Aydınlanmanın Kaynakları ve Özü”, *Bilim ve Gelecek Dergisi Aydınlanma Nedir? Sayısı*, 2008 (50), ss. 19-26.
- Usta, S., (2016), *Dünyayı Değiştiren Düşünürler II*, (1. baskı), Yordam Kitap, İstanbul.
- Vorlander, K., (2008), *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet – Orhan Saadeddin, (2. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Yalçinkaya, A. ve M. A. Ağaoğulları, (2013), *Siyasi Düşünceler Tarihi*, (1. Baskı), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, A., (2013), *Jean-Jacques Rousseau’nun Düşüncesinde “Birlikte Yaşam Olanağı”na Karşın Politik Çıkmazlar*, <https://www.researchgate.net/>, (24.02.2021).
- Yılmaz, F.,” John Locke’un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri”, *Kesit Akademi Dergisi*, 2017 (8), ss. 281-304.
- Zariç, Sami, “Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti”, *Süleyman Demirel Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 3 (28), ss. 33-54.
- Wokler, R., (2020), *Rousseau*, (çev. Emrah Günok), (1. baskı), Dost Kitabevi, Ankara.